

พระราชบัญญัติสงวน

ห้องขจร

959.36

จ196พ

2496

พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รวมครั้งที่ ๑

เจ้าภาพพิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

หม่อมวาสน์ กมลาสน์

ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๙๖

๑๕๗.3๖

๑๑๙๖๗

๒๔๙๖

พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๑

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK THAILAND

เจ้าภาพพิมพ์ในงานฉานปนกิจศพ

หม่อมวาสน์ กมลาสน์

ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์โสทร

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๙๖

290.8. 2553

คำนำ

เจ้าภาพงานฉาบฉวยพิมพ์หม่อมวาศน์ กมดำน ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกเป็นที่ระลึกในงานนี้ ได้มาเลือกเรื่องหนังสือที่จะพิมพ์ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร พบเรื่องพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีไปถึงบุคคลต่าง ๆ เข้าใจชอบใจ จึงขออนุญาตนำหนังสือเรื่องนี้ไปจัดการพิมพ์ กรมศิลปากรก็มีความยินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความปรารถนา

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดำเนายอยู่ในหอสมุดแห่งชาติหลายฉบับ เคยมีผู้ศรัทธารับเอาไปพิมพ์แบ่งเป็นตอน ๆ รวม ๖ ตอนด้วยกัน แต่ที่พิมพ์ในงานนี้เจ้าภาพเลือกพิมพ์เฉพาะตอนที่ ๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ประทานอธิบายไว้เมื่อคราวพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ว่า

“พระราชหัตถเลขา คือหนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด หรือทรงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ในหนังสือซึ่งมีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจว่าเป็นของมีชนใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนมาหนังสือรับสั่งมีไปถึงที่ใด ย่อมมีผู้รับสั่ง คือเสนาบดีเจ้ากระทรวงเป็นต้นเขียนหนังสืออ่าวรับสั่งไป และประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญ หาได้ใช้ประเพณีดังข้อด้วยด้ายมีเป็นสำคัญไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษก่อนเจ้านายประเทศอื่นทางตะวันออก พระปรีชาญาณปรากฏไปถึงนานาประเทศ เป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศที่เสนาบดีปราชญ์บาง

ข้าราชการบ้าง แม่จันทพอกพ่อค้าเดิมชื่อนั้นใคร่จะใคร่คุ้นเคยกับพระองค์
ต่างเขียนหนังสือฝากเข้ามาถวาย จึงมีพระราชหัตถ์เลขาตอบ ตามแบบ
อย่างฝรั่งต่างประเทศมีหนังสือไปมาถึงกัน กล่าวคือที่เขียนเองแต่ข้างท้าย
หนังสือลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญนั้น จึงเคยอนุโลมเป็นแบบอย่างต่อมา
ถึงพระราชหัตถ์ซึ่งทรงในภาษาไทยด้วย

เมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราช-
สมบัติ ทรงคุ้นเคยกับชาวต่างประเทศกว้างขวางอยู่แล้วด้วยเหตุดังกล่าว
การที่ทรงพระราชหัตถ์เลขาจึงมีติดต่อมา แดกว่างขวางยิ่งขึ้นในทางต่าง
ประเทศ แต่เป็นประเพณีเช่นทางฝ่ายไทยด้วย แต่ในการที่มิพระราช
หัตถ์เลขาเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ทรงเป็นอย่างจดหมายมีไปมาในล่อนกิจเฉพาะ
พระองค์ ล่อนหนังสือซึ่งมีไปบังคับบัญชาราชการ ยังโปรดให้คงใช้
ประเพณีผู้รับดังตามแบบเดิม เพราะฉะนั้นพระราชหัตถ์เลขาที่พิมพ์
ดำเนินไว้ในสมุดเล่มนี้ เป็นพระราชหัตถ์มีไปในกิจล่อนพระองค์ทรง
พระบรมราชานุญาตขออนุมัติปรากฏอยู่ในพระราชหัตถ์เลขาเป็นหลายแห่ง ”

กรมศิลปากรขออนุโมทนาคุณบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งเจ้า
ภาพได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศผลให้แก่หม่อมวาศน์ กรมดาดน์ และให้พิมพ์
หนังสือแจกเป็นวิทยาทาน ขอผลแห่งบุญกุศลทั้งปวงจงสำเร็จแก่หม่อม
วาศน์ กรมดาดน์ ผู้ล่วงลับไปตามควรแต่ศักราชในสมัยปรายภพทุกประ
การ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๖ พฤษภาคม ๒๔๕๖

หม่อมวาสน์ กมลასน์
ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๒

มรณะ พ.ศ. ๒๔๗๓

ประวัติ

หม่อมวาศน์ เกิดเมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๒ เป็นบุตรขุนพรหมณ์ นางเปรม เมื่อยังเยาว์วัยได้ติดตามมารดาไปเฝ้าเจ้านางฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวังเสมอ เด็ดเจ้ากรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐมัทรีทัยเห็นคุณแม่จึงได้ทรงขอไปเลี้ยง และได้ประทานความสนิทสนมโดยใกล้ชิด แม่จึงกลายเป็นชาววัง ตั้งแต่อายุได้ ๗ ปี และได้รับการอบรมสั่งสอนตามประเพณีในยุคนั้น ต่อมาในสมัยที่เจ้านายโปรดมีละคร เด็ดเจ้าบัทรงเห็นว่าแม่จะเป็นนายโรงของท่านได้ดีกว่าผู้อื่น เพราะมีรูปร่างเหมาะสม จึงได้โปรดให้ร่วมฝึกหัดละคร โดยขอร้องได้คุณย่าเขียน (เจ้าจอมมารดาเขียนในรัชกาลที่ ๔) ฝึกซ้อมให้ แม่เป็นผู้ที่จดจำง่าย จึงได้รับความเอ็นดูของคุณย่าเป็นพิเศษ เพราะปรกติแล้วถือกันว่าท่านเป็นครูสอนก่อนข้างคุณแม่ได้อยู่กับเด็ดเจ้าจนอายุ ๑๗ ปี จึงได้ออกมาอยู่กับคุณย่า (เจ้าจอมมารดาเที่ยง ในรัชกาลที่ ๔) ที่วังเด็ดเจ้าพ่อ

แม่เป็นผู้ที่มีนิสัยอ่อนโยน และรักการเป็นระเบียบเรียบร้อย จึงเป็นที่โปรดปรานของเด็ดเจ้าบ้ำ เด็ดเจ้าอาว์ ในราชตระกูลนี้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากเด็ดเจ้าพ่อ ฉะนั้นแม่จึงเปลี่ยนสภาพมาเป็นหม่อม รับสนองพระเดชพระคุณเด็ดเจ้าพ่อตลอดมาตราบจนชีวิตดับสูญถึง เมื่อวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๔๗๓ โดยมีอายุ ๗๑ ปี

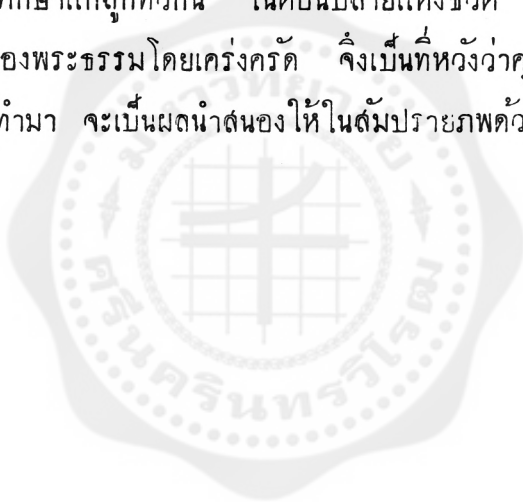
แม่มีบุตรธิดารวมด้วยกัน ๖ องค์ ดังนี้

- ๑) หม่อมเจ้าหญิงมณฑารพ
- ๒) หม่อมเจ้าฉัตรดลเดชธร

[๗]

- ๓) หม่อมเจ้าหญิงเฉื่อยวรรณมาตา
- ๔) หม่อมเจ้าหญิง (ชั้นชีพิตักษัยแต่เยาว์)
- ๕) หม่อมเจ้าศุขปรารภ
- ๖) หม่อมเจ้าหญิงถิรฉัตร

ด้วยนิยายอันโอบอ้อมอารีย์ แม่จึงเป็นที่นิยมรักใคร่ในหมู่ญาติและบรรดาผู้รู้จักคุ้นเคยทั้งหลาย แม่เป็นผู้ที่รักวิชาการ ฉะนั้นจึงได้กวดขันอบรมให้การศึกษาแก่ลูกทั่วกัน ในตอนปลายแห่งชีวิต แม่ได้บำเพ็ญตนตามหลักของพระธรรมโดยเคร่งครัด จึงเป็นที่หวังว่าคุณงามความดีอันแม่ได้กระทำมา จะเป็นผลนำสนองให้ในสัมปรายภพด้วย.

สารบัญ

ฉบับที่ ๑

พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ในตำนานไม่มีวัน แต่ทรงเมื่อปลาย
ปีชวดจุลศักราช ๑๒๑๕ (พ.ศ. ๒๓๕๕) เวลานั้นกรมหลวง
วงศาเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง ใน
พระราชหัตถ์ทรงปรารภในเรื่อง ราชการทัพ ครั้นนั้น หาด
ประการ หน้า ๑

ฉบับที่ ๒

พระบรมราชาโฆวาท พระราชทานเงินพระเจ้าดุกเชอ พระ
ราชหัตถ์ ทรงเมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๓๘๘)
แล้วพิมพ์ด้วยแผ่นศิลา พระราชทานพระเจ้าดุกเชอกับเงิน
๓๐๐ ชั่ง หน้า ๑๒

ฉบับที่ ๓

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์สมเด็จพระหริรักษ์ ณ กรุง
กัมพูชา พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงเมื่อปีมะโรง จุลศักราช
๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๘๘) มงตืเออร์ มงตืคิน ราชทูต
ฝรั่งเศสเข้ามา ทำหนังสือสัญญาทาง พระราชไมตรีกับ
จากกรุงเทพฯ จะขอไปแะที่กรุงกัมพูชา จึงมีพระราชหัตถ
เลขาทรงชี้แจงแก่องค์สมเด็จพระหริรักษ์ คือนักพระองค์
ด้วง หน้า ๑๔

ฉบับที่ ๔ พระราชหัตถเลขา ถึงพระรามาธิบดี
พระราชหัตถเลขา ทรงเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๓ ชน ๓๐ คำ
ปี่มะเมีย จุฬศักราช ๓๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๓) พระรามาธิบดี
เป็นข้าหลวงเดิมออกไปเมืองพม่า เข้าใจว่าโปรดให้ออก
ไปหาต้นฉบับคัมภีร์พระไตรปิฎกในเมืองพม่า มีพระราชหัตถ
ทรงแนะนำการที่จะส่งหนังสือไปมา หน้า ๑๘

ฉบับที่ ๕ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม และองค์พระหริราช
คณีย ณ กรุงกัมพูชา
พระราชหัตถเลขา ทรงเมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ชน ๑๓
คำ ปี่ระกา จุฬศักราช ๓๒๒๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) เวदानัน
องค์สมเด็จพระหริรักษ์ เจ้ากรุงกัมพูชาพิราดัย องค์พระ
นโรดมเป็นอุปราชรักษากรุงกัมพูชา เกิดวิวาทกับนักองค์
วัดตา แล่นักองค์ศรีวงศ์ซึ่งเป็นน้อง พวคนักองค์วัดตาม
ต้นองไล่เป็นต้นเป็นกบฏ พระราชหัตถเลขาทรงชี้แจงพระ
ราชดำริที่จะให้เจ้าพระยามุขมนตรีตั้งไประงับกบฏ หน้า ๒๓

ฉบับที่ ๖ พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ
พระราชหัตถเลขา ทรงเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๓ ชน ๘ คำ
ปี่จ้อ จุฬศักราช ๓๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕) เวदानนพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่ตำหนัก
บ้านสีทา แขวงจังหวัดสระบุรี พระราชหัตถเลขาตรัสสั่งให้
ทูตพระอาการประชวร พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นวิศิษ
ฐานารณิการ และให้ทูตชาวข้างฝอลูกได้ใหม่ หน้า ๓๐

ฉบับที่ ๗ พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระราช
 หัตถ์ฉบับลงวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะจอ จุติ
 ศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕) ดำรัสสั่งให้ทูตชาวกรม
 หมื่นวิศุณนารณิหาร ดั้นพระชนม์ และเรื่องกำหนดการ
 ใส่งันต์พระเจ้าลูกเธอ. หน้า ๓๓

ฉบับที่ ๘ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระราช
 หัตถ์ฉบับลงวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีมะจอ
 จุติศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕) ดำรัสสั่งให้ทูตเรื่อง
 กอมโมโด ดอร์ดี ยอน เฮ แม่ทัพเรืออังกฤษเข้ามา
 กรุงเทพฯ ๑ ด้วยเรือรบ ๒ ลำ ที่ได้ไปยิงเมืองตรังกานู เกิด
 เถาะดิ้อกันต่าง ๆ ที่ในกรุงเทพฯ ๑ หน้า ๓๕

ฉบับที่ ๘ พระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
 อยู่หัว
 พระราชหัตถ์ฉบับลงวันอังคาร เดือน ๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ
 ปีมะกุน จุติศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) ทรงข้แจ้งคดี
 เรื่องพระยาอัมมาเรียงเดชจับมารดานายด้ ข้าในกรมส้ม
 เด้งพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปเป็นตัวจำนำว่านายด้เป็น
 คำนวณหน้าราชการวงหน้า. หน้า ๕๓

ฉบับที่ ๑๐ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม ณ กรุงกัมพูชา
 พระราชหัตถ์ฉบับลงวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ปี
 ขวด จุติศักราช ๑๒๒๖ (พ.ศ. ๒๔๐๗) เรื่ององค์พระ

(๔)

นโรดมเตรียมรับเสด็จที่เมืองกำปอด และเรื่องการอภิเษก
องค์พระนโรดมเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา. หน้า ๕๕

ฉบับที่ ๑๑ พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าไชยดงการ เจ้านครจำปุม
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงมีข้อความจตุศักราช ๑๒๒๖ พ.ศ.
๒๔๐๗ ทรงขแจ้งลักษณะช้างเนียมซึ่งเจ้าไชยดงการ ได้
ไว้อภัย. หน้า ๖๘

ฉบับที่ ๑๒ พระราชหัตถเลขา ถึงพระราชาคณะ
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ไม่ปรากฏวันในต้นฉบับ ดันนิษฐาน
ว่า มีเมื่อปีชวด จตุศักราช ๑๒๒๖ (พ.ศ. ๒๔๐๗) ปีที่
ทำเฉลิมพระชันษาครบ ๖๐ เห็นจะพระราชทานไปยังพระ
ราชาคณะองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นถึงสมณายก ทรงปรารภ
ด้วยเรื่องคาถา นโมแปดบท กับคาถา อรหัง สมมา ซึ่ง
ทรงพระราชนิพนธ์. หน้า ๗๑

ฉบับที่ ๑๓ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์สมเด็จพระนโรดม เจ้ากรุง
กัมพูชา
พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ดงวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ
ปีฉลู จตุศักราช ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘) ทรงหารือถึง
ลักษณะที่จะใช้คำดรรพนาม ในพระราชหัตถเลขาให้สม
ด้วยยศศักดิ์ขององค์สมเด็จพระนโรดม หน้า ๗๔

ฉบับที่ ๑๔ พระราชหัตถเลขา ทรงปรารภพระอาการประชวรของ
พระเจ้าอุฎยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระราชหัตถ์

ฉบับนี้ ทรงในปีเถาะ จุศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๓๐)
เห็นจะพระราชทานไปถึงเจ้านายผู้ใหญ่ ซึ่งทรงกำกับหอ
จะเป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หรือกรมหมื่นวรจักรธรร
นาภาพ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ทรงปรารภเหตุเพราะ
กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสไม่ยอมเสวยยาถ่าย หน้า ๗๘

ฉบับที่ ๑๕ พระราชหัตถเลขา ทรงปรารภพระอาการประชวรกรมหมื่น
มเหศวรศิววิลาส

พระราชหัตถ์ฉบับนี้ ทรงต่อเนื่องกับพระราชหัตถ์เลขานับ
ก่อน ทรงแต่งสรรพคุณยาหอตะเว หน้า ๘๘

ฉบับที่ ๑๖ พระราชหัตถ์เลขา ถึงพระยาสุรวงศวิวัฒน์ พระ
ราชหัตถ์ฉบับนี้ ลงวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะ
จุศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ครั้นนั้นมองดีเออร์
โอบาเรต์ กงสุลฝรั่งเศสประพาศิเกะกะหลายอย่าง จึง
โปรดให้พระยาสุรวงศวิวัฒน์ เป็นราชทูตออกไปแจ้ง แก่
รัฐบาลฝรั่งเศส ณ กรุงปารีส หน้า ๘๒

ฉบับที่ ๑๗ พระราชนิพนธ์ ทรงมาพระสงฆ์ เมื่อจะเสด็จสวรรคต
พระราชนิพนธ์ทรงเมื่อ ณ วัน ๕ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปี
มะโรง จุศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ก่อนสวรรคต
ลัก ๕ ชั่วโมง ทรงในภาษาบาลี แล้วส่งไปอ่านใน
ที่ประชุม พระสงฆ์ ราชาคณะ ที่ใน พระวิหารหลวง วัดราช
ประดิษฐ หน้า ๘๕

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิท

กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงทราบ

ตั้งแต่หลวงจงพยุหกลัฏรา ว่าด้วยเรื่องบอกเมืองเชียงใหม่เข้ามาแล้ว พระศรีวัดเทพกษัตรมาเอาหนังสือของเธอกับขบวนคนรับมาให้ได้รับแล้ว

ตั้งแต่แรมเดือนนี้มาจนแรมเดือนด้าม นั้นคอยจะฟังข่าวเธอถามมาถึงหนังสือบอกทุกวันก็หาใครได้ข่าวไม่ว่า ยังมีที่หมายว่าจะได้ฟังก็แต่เมื่อหลวงจงพยุหกลัฏมาเกือบปลายเดือนนี้ ฤาอย่างไรไม่แน่ ฉันคิดไปถึงการครั้งเมื่อฉันบวชอยู่นั้น เมื่อไปเที่ยวไกล ๆ ถึงเมืองเหนือฤาถูกทางทะเลห่างกรุงหยาวัน จะวัดกถึงสมเด็จพระศรีวัดวิเยนทราบมาด้วยเมื่อท่านยังอยู่ ฤาหาบนแดงกัฏของคัฏกษิยานุศิษย์ที่อยู่ทักนของตัวนั้นน้อยดอกไม่ว่าใครมี คิดถึงแต่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น แด่มากกว่าผู้อื่นถึงอื่น เป็นความสัตย์จริง เพราะท่านเป็นหัวใจแผ่นดิน ท่านเป็นผู้สั่งบายพระทัยอยู่แล้ว พวกพ้องแต่ที่อยู่ทักนคัฏของฉัน ที่อยู่ไหนแผ่นดินของท่านก็จะเป็นปรกคิอยู่หมด อนึ่งอยากจะฟังข่าวราชการแผ่นดิน ว่าเดี๋ยวนี้ในกรุงฤาในพระราชวังมีเหตุการณ์อะไรบ้าง ท่านทรงโปรดปรานฤาขัดเคืองใครบ้าง เพราะดังไรบ้าง การอะไรถ้อยความอะไรเกิดบ้าง อยากทราบนัก คอยไถ่ถามเร็วชนเร็วต้องเดคนที่เชื่อได้ไป

จากกรุงไม่ขาด ถ้าได้หนังสือฝากข่าวราชการแต่ใคร ๆ ไปสักฉบับหนึ่ง
 ดียิ่งกว่าได้ของฝากอย่างอื่น ๆ อีก จนครั้งโน้นฉันจะมีที่ไปข้างไหน
 หาดยวันก็ตั้งใจให้คนตามคน คือ พระยาอภัยรณฤทธิ์ ๑ พระนรินทรเดณี ๑
 พระอินทรเดช ๑ ผลัดเปลี่ยนกันคอยฟังราชการส่งหนังสือข่าวไปถึง
 เมือง ๆ จึงคอยส่งมาย่อยช้วนานได้ ถ้าได้ข่าวคราวการเจ็บไปหาย
 วันก็ร้อนใจรำคาญนอนไม่ใคร่หลับ ต้องรีบกลับมาเสียเร็ว ๆ การที่เป็น
 แก่ใจฉันเมื่อครั้งโน้นฉันใด ฉันเชื่อเป็นหนึ่งแน่ว่าจะเป็นแก่ใจเธอ แด
 กรมหมื่นภูมิตำราชหฤทัยฉันนี้ เธอคงจะคิดถึงตัวฉันมากกว่าคิดถึงครอบครัว
 ครวญตรกรรยา จะคอยฟังการข้างกรุงเป็นนิจ ถ้าได้ข่าวคราวห่างวัน
 ไปก็จะไม่สบาย ถึงเจ้าพระยามรราชพระยาดำรงราชฤทธิไกรแม่ทัพนาย
 กอง บางคนที่มีราชการเป็นธุระทำจดจริง ๆ ก็คงจะเป็นคล้ายกัน ฉันเห็น
 ว่าต่อเมื่อมีเหตุแล้ว จึงจะให้คนถือท้องตราขึ้นไปแจ้งราชการนั้น ระวัง
 ห่วงนัก อนึ่งฉันเองแด่คุณพระยาศรีวิชัยวงศ์ก็อยากจะใคร่ฟังข่าวราช
 การข้างกองทัพว่าอย่างไรบ้างนั้นเป็นนิจ ครั้นจะส่งขึ้นไปว่าให้เธอเขียน
 ไปบอกให้คนถือลงมาแจ้งราชการบ่อย ๆ ได้ ก็จะช่วยการคนในกอง
 ทักษิเพราะให้มาคราวหนึ่งก็ต้องให้มาหลายคนจึงมาได้ จะคอยรับแต่ไป
 บอกที่ส่งต่อ ๆ มาตามเมืองรายทาง ก็ไต่ถามไต่เตียงหนังสือบอกไม่ได้
 จึงคิดจัดแจงมหาดเล็กบุตรสกุต์ที่มีพาหนะพอไปได้ ๔ คน คือ นาย
 จำรง ๑ นายสุจินดา ๑ นายไชยขรรค์ ๑ นายพิจารณ์สรรพกิจ ๑
 เพื่อจะให้ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาฟังราชการข้างกองทัพ แด่แจ้งข่าวราชการ
 ข้างกรุงแก่เธอทราบเมือง ๆ เธอแด่ฉันก็จะส่งมายังสองข้าง คนหนุ่ม ๆ

หมากแพงไม่รู้สุขทุกข์ของราษฎรว่าขัดสน ฝ่ายแม่ทัพที่ชนมาเด้าก็คิดแต่จะเอาบำเหน็จความชอบ แต่เจ้านายของตัว ไม่มีกรุณา จะเอาดาวเป็นหนังหน้าไฟให้ไปตายในการรบ แดตายด้วยอดอยากก่อนไทยตั้งเป็นแน่ เหตุการณ์อันนั้นเธอจึงดำริดูให้มาก ฉันจะคิดมาให้ก็ไถ่เอาเธอมีปัญญา แดได้ขึ้นมาเห็นดาวเองแล้วจะคิดอย่างไร อย่าให้มันเสียใจแตรว่าฉันนั้นจริงจะดี

ที่จริงนั้นการครั้งนี้ เป็นท่วงท่าของคราวที่ฝ่ายเราจะทำกับเมืองเชียงตุงเชียงรุ่ง เพราะมีการรบพุ่งข้างเมืองพม่าแตกบฏจันเมืองยูนันหนอง แดแดนฮ่อ แดพวก ๓๒ พันนากยังหยุกหยิกกันไม่ตั้งตัวคิดในปีนั้น แต่ว่าหูดาวไฟร่พดเมืองฤาแม่น้ำถึงดาวผู้ดี ที่ไหนมันจะรอบรู้การงานเมืองไถ่ มันก็จะยังมถ้อพม่าว่าเป็นใหญ่ คงจะได้ชักธงไปเสียเร็ว ๆ แดมาเป็นทัพพะแกเชียงตุงฤากระไรนั้น แดถึงมันจะรู้บ้างก็โดยธรรมชาติใจดาวทั้งปวงมันไม่ยากได้เกียรติยศ จะเผ่าอาณาเขตของเราออกไปเหมือนใจเรามันจะเอาแต่ความสุข ถึงความสุขที่ไทยได้ให้มันมามากแต่ก่อน ด้วยไม่ได้กะเกณฑ์คำราชการฤาเก็บด้วยไรไปเหมือนพม่าทำแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็จะไม่มถ้อปัญญามันจะเทียบเคียงคิดเห็นระลึกกับบุญคุณของเรา ถึงดังที่คิดเห็น ก็จะเป็นการของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปเพราะฉันพึ่งได้แผ่นดินใหม่ มันยังไม่รู้ใจว่าจะทำอย่างไรแก่มันต่อไปข้างหน้า เธอจึงคิดอ่านชี้แจงเสียให้ดาวผู้ดี ๆ เขารู้การที่จริง ๆ นั้นไว้มาก ๆ จะได้ช่วยโต้ตอบแก้ไขคำไฟพรันพริงนินทาบางกระมัง

ข้อราชการซึ่งจะพึงตั้งในครั้งนั้น ก็ได้มีในท้องตราแจ้งคหหมายของ
 คุณพระยาศรีสุริยวงศ์แล้ว ความที่ว่ามาด้วยเรื่องคำอังกฤษถูกคำเมือง
 เมารคำเดิมมีในหนังสือพิมพ์ว่าด้วยการเมืองเชียงใหม่ อย่าให้อ้อฮอง
 ไปในกองทัพนั้จะเข้าหัดว เธอจงอ่านเองแล้วคิดอ่านคริครองแต่กับ
 เจ้าพระยาบมราช แล้วใด ๆ ที่จะเป้นเพื่อนคิดได้ราชการจริง ๆ นั้นเกิด
 การอังกฤษรบกับพม่า^{๕๓} ถ้าคนในเมืองใด ๆ ไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญ
 ชนกว่าแต่ก่อน ไม่รู้กำลังพม่าว่าดัง^{๕๔} แต่เดี่ยเมือง แก่อังกฤษ ในบ่อก
 ฌศก ๑๓๘๖ มานัน^{๕๕}แล้ว จะมี^{๕๖}ที่ใดที่นรอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหนก็หาไม่
 เดยนั้น ก็จักคิดเห็นไปบ้างว่าชะรอยพม่าเคยจนจะมีกำลังเจริญชนกว่าครั้ง
 แผ่นดินเจ้าจกไท่ทำศึกกับอังกฤษครั้ง โน่นแล้ว ถึงอังกฤษก็ตั้งอยู่ใกล้พม่า
 รอบด้าน คือ ข้างเมืองเบงกดาเมืองกะแซเมืองอดัมด้านเหนือเมืองยะไซ
 ด้านตะวันตกเมืองเมารคำเดิมเมืองทวายเมืองมฤตเมืองตะนาว ข้างตะวันออก
 ฌียงใต้ ใกล้เขตแดนทุกทิศก็ดี ชะรอยพม่าจะรู้เป้นแน่ว่าอังกฤษมี
 กำลังถอยน้อยกว่าตัวจริง ถึงเม้นเบนเมืองจ่านมาถึง ๒๘ ปีแล้ว ครัง
 นั้นจึงคิดพร้อมใจกันต่อสู้อังกฤษอีก แต่ซึ่งใครจะเห็นไปดังนั้นนนั้นคนก็ เห็น
 จะมีแต่ความคิดดาวเซียงคองเซียงรุ่งดาวพอนบ้างกระมัง แต่ที่จริงนั้นการ
 ครังนั้นเกิดเหตุชนเพราะ ไร่อย่างหนึ่ง ขัดสนอย่างหนึ่งของพม่า เพราะ
 แต่เดิมเจ้าเมืองย่างกุ้งถือว่าถูกคำฝรั่งเศส อเมริกัน ไม่ได้อยู่ได้ร่วมของ
 อังกฤษ เป้นแต่ถูกคำมาห่าง ๆ เห็นจะมีอำนาจน้อยจึงทำข่มเหงตาม
 อำเภोजิตัว ด้วยเข้าใจว่าอังกฤษจะไม่เอาเป็นธุระผูกพวกแขกเทศที่ถูกคำ

ที่อยู่ได้ร่วมรชองอังกฤษก็สำคัญเสียหมื่น ๆ ว่าแขกคอกมิใช่ของอังกฤษ จึงข่ม
 เหนงเอาอาณาประโยชน์ของตัวไม่กต้วจะเกิดความ ครั้นเมื่อเจ้าเมือง
 ฝรั่งเศสไปว่ากับเมืองอังกฤษ ว่าเมืองพม่าของอังกฤษได้มาทำสัญญาไว้แต่
 ก่อนให้อังกฤษต่อว่าความถูกค่าฝรั่งเศสให้ ถ้าไม่ต่อว่าฝรั่งเศสจะยกมา
 รมพม่าเอง ฝ่ายอังกฤษกลัวเมืองพม่าจะเป็นของฝรั่งเศสเข้ามากันกับเขต
 แดนบ้านเมืองทั้งปวงของอังกฤษ ที่จะได้ คงไว้ไกลเคียงพม่ารอบด้านนั้น
 จึงรับธุระตั้งให้เจ้าเมืองเบงกอลมาต่อว่า เมืองเบงกอลเจ้าอาณัติลงมาถึง
 เบงกอลแล้ว ถูกค้าอเมริกัน แด่ถูกค้าแขกเทศเป็นอันมากที่มาเข้าพึ่ง
 เข้าอีก เจ้าเมืองเบงกอลจึงให้หนังสือมาถึงเจ้าอังวะแด่ให้กอมโมโดตา
 มาต่อว่าที่ข้างกุ่ม จะให้พม่าใช้เงินให้ถูกค่าตามพ้องที่ว่าพม่าเก็บริบ
 เอาสิ่งของเขามา ฝ่ายพม่าไม่อยากจะเงินคิดแก้ไขด้วยความคิดบ้าง ว่า
 ถอดเจ้าเมืองอย่างกุ่มทำโทษให้แล้ว ที่จะชำระเงินทองให้ไม่เป็นธุระเจ้า
 อังวะ ๆ คงเจ้าเมืองอย่างกุ่มมาผิด ก็ได้ถอดทำโทษให้อังกฤษแล้วเป็นแล้ว
 กัน ที่เงินทองเกี่ยวของนั้น ใครเขามากไปเอากับคนนั้นเกิด ครั้นอังกฤษ
 ไม่ฟังว่าข่มขู่ต่อว่าไปไม่เลิกแล้วเสีย ก็ไม่ใคร่ออกมาหา พาโตว่าผู้มา
 ว่าเป็นคนเมาสุรา มีหนังสือไปเบงกอลว่าให้เบียดคนเจรจากความ
 เมืองมาใหม่ คิดอุบายขวาง ๆ ไปโดยอุทธีโง่งมทงนั้น ครั้นเจ้าเมือง
 เบงกอลโกรธแค้นกองทัพม่า ครั้นจะยอมก็จะต้องเสียใช้ค่าทุนทัพที่ยกมา
 มากมายนักไม่มีเงินจะใช้จึงต้องคุเระกระทำทนายไป แด่ต่อสู้ไปตามจน
 ครั้นภายหลังพังกู้เห็นว่า ไฟว์พดพม่าแด่แม่ทัพนายกองข้างพม่าทั้งปวง
 ไม่เต็มใจสู้รบเจ้าไม่ได้ก็มา ฝ่ายเจ้าเดากก็ได้ยินว่าใช้ดีกับญานาญิบัต

ตามเหตุผล คิดเอาแต่การคร่ำครวญจะเกิดขึ้นที่อยู่ที่อยู่ในอาณาเขตให้มาต่อสู้
ด้วยกลวิธีอย่างเดียวกัน จนแม่ทัพคนหนึ่งซึ่งเจ้าอังวะจะเอาโทษว่าสู้
อังกฤษไม่ได้แน่ หนีมาเข้าด้วยอังกฤษเดียวกับคนในกองทัพสัก ๓๐๐๐ เศษ
แต่ฟังข่าวรู้ได้ยี่สิบว่า พวกเมืองอังวะเมื่อได้ยินว่าในทัพอังกฤษเกิดความ
ไขว่มาลงรุกรานก็ดีใจ ว่าเทวดาช่วยช้างพม่า ฤๅเมื่อแอดมิราลลอส-
เตอร์แม่ทัพเรือผู้ใหญ่ในอังกฤษมาช่วยตายถึงที่เมืองปรอน เห็นเรืออง-
กฤษทุกลำชักธงทั้งเสาเสาโคก คำนับกันตามธรรมเนียมเขา ก็ดีใจว่า
แม่ทัพอังกฤษตายเสียแล้ว เห็นจะไม่มีใครบัญชาการ จะกลับเป็นคุณ
ช้างพม่า พึงคิดแต่การโง่ ๆ บ้า ๆ ทุง ๆ นั้น เมื่อรบครั้งก่อนพม่าคอยดู
อังกฤษอยู่ได้แต่คุมเหงคุมเหงหลายวัน ครั้นไม่ได้ยินดังแห่งหนึ่งว่าพม่า
ต่อสู้อังกฤษอยู่ได้เข้าจนหัวโหม่งเลย ฉันทาคะเนกาว่าในเมืองอังวะ
คงหนีทัพอังกฤษจนไกลเข้าไป ที่จะมีใครมาเกลี้ยกล่อมยินยอมทำ
สัญญาเหมือนครั้งก่อนเห็นจะไม่มี เจ้าอังวะเมื่อเห็นเช่นนั้นจะเป็นบ้า
คร่ำครวญไม่ได้เรื่อง จนเขาจับฆ่าเสีย ฤๅมาตั้งให้อังกฤษอย่างเจ้าดังกา ฤๅ
จะดาบวชจะหันจะฆ่าตัวตายเสีย เมื่อเป็นดังนี้ผู้ที่จะรับเป็นเจ้าแผ่นดินพม่า
ต่อไปเห็นจะไม่มี เพราะไม่มีกำลังจะต่อสู้อังกฤษ แลทหารอนจะใกล้
เกลี้ยเกลี้ยกล่อมให้ความแฉะก็คงจะวุ่นกันไม่ช้าวันในบัดนี้เป็นแน่ แต่ช้าง
เผือกอังกฤษนั้นเขามาทำศึกครั้งนั้นก็ไม่อยากได้เมืองอังวะดอก อยากจะ
เอาชนะเอาเงินใช้ฤๅเขตแดนใกล้ทะเลเป็นที่ค้าขายเท่านั้น เมื่อเมืองพม่า
อังวะเป็นดังนี้ เขาจะทำอย่างไรนั้น ฉันทาคาดการไม่ถูกเลย ยังไม่รู้
ความคิดเขา

แต่ฝ่ายเราครึ่ง เพราะเหตุที่มักพม่ากับอังกฤษคงว่ามาน การที่
 เราประสงค์จะเอาชัยชนะแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็เป็นการเข้าช่องแคบ อยู่
 ในหว่างจัมดเข้าเฉพาะในป็นจริง ๆ จะรู้ทำอย่างไร เพราะว่าเมือง
 เชียงตุง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านได้ให้เมืองเชียงใหม่
 ไปทำไว้ครึ่งหนึ่งแล้ว ไม่เข้าพอดั้นแผ่นดินท่านลงมา เรามาได้แผ่นดิน
 ถ้าจะหนึ่งเดียวไม่คิดอ่านต่อไปให้สำเร็จก็จะเสียเกียรติยศ นานาประเทศ-
 ราชทูตความเก๋าก็จะสำคัญว่า เราขลาดมีอำนาจน้อยกว่าท่าน ไม่ทำ
 การทัพก็สงครามได้ ถ้าพม่าไม่มีความกับอังกฤษ ฤๅเป็นความก็ว่า
 ถ้าวางแล้วกันเดียวไม่ร่อยหรอยยับเยิน เมื่อภัยมีกับเชียงตุงเขาก็คงให้กอง
 ทัพมาช่วย การก็จะมากไปหน่อยหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ควรเราจะทำให้ได้
 ด้วยมานะรักษาเกียรติยศ แลจะได้ทำขุนนางของเราให้เคยการทัพศึกไว้
 ไม่ให้ศัตรูคนไหนเคยการสงคราม ก็ถ้าพม่าได้ต้องรบกับอังกฤษมาจน
 ร่อยหรอเดียวพดแลเขตแดนแล้วจึงเสร็จความกัน เมื่อเป็นฉนั้น การ
 ก็เป็นทฆาณเรามากขึ้น แต่ถาบนฝ่ายเราไม่สบายฟ้าฝนไม่บริบูรณ์ เต็มยง
 อาหารขัดสน เราจะต้องรวบรวมเสบียงอาหารค่อบ่อนดบายสะดวกแล้ว
 จึงจะทำได้จะผิดการไปค่อบ่อนก็ควร แลการครึ่งเมืองของวะแดเขต
 แดนพม่าข้างเหนือก็ป็นไขหนังกอมแล้ว ที่จะไม่ตลอดไปจนป็นหน้า ถ้า
 เราจะทำท่าแกเมืองเชียงตุงยังไม่ได้ในป็น เพราะขัดสนผิดเคืองเสบียง
 อาหาร จะผิดการว่าค่อบ่อนหน้า ดังเชื่อว่าแกณครึ่งหนึ่ง หนนั้นไม่ได้
 เป็นแน่ เพราะถ้าอังกฤษเขาได้เขตพม่าชิดเชียงตุงเข้ามาทางเหนือแล้ว
 เราจะยกไปตีเชียงตุงทหลัง พวกลาวเชียงตุงก็จะหวงเขาพึ่งอังกฤษ ฝ่าย

อังกฤษก็ไฉยตัวเป็นคนดี มีคนในประเทศใกล้เคียงเป็นที่รัก ทำใจคิดว่า
 จะไม่ให้คนในประเทศใกล้เคียงเป็นข้าเป็นเสดยแก่กัน ถ้ารับเอาชู้รเชียง
 คง มีหนังสือเข้ามาบอกว่าได้ตามแต่ห้ามปรามฝ่ายเราไม่ให้ทำกับเชียงคง
 ด้วยอำนาจเช่นว่าตามดั่งหน้าไว้ในหนังสือพิมพ์ กับทว่าด้วยเชียงใหม่
 ดั่งนั้นไปแต่ฉนั้น การของเราจะขัดข้องเสีย แต่เมื่อเป็นไปได้ดังนั้นหัว
 เมืองดาวประเทศราชของเราทั้งปวงก็จะหมิ่นประมาทเราได้ก็จะเกิดความ
 รอยร่อไปเร็วทีเดียวยากนักหนา ในคำที่มีในท้องตราทำให้พระศรีสังเทพ
 ธิธามา ได้ตั้งขึ้นมาว่าถ้าพลอ้อมมาว่ากล่าวห้ามกองทัพเราไม่ให้ทำ
 แก่เมืองเชียงคง เพราะว่าเคยค้าขายกับพ่อค้าของเกยว้างกันอยู่ จะ
 ว่าโยเยชักช้าให้เสียราชการตามประสงค์เราไป ก็ให้เธอคิดอ่านโต้แย้ง
 อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว รับเอาราชการตามประสงค์ของเราจึงได้นั้น ซึ่งจะ
 ดั่งเธอมาดั่งนั้นก็แต่เมื่อจั้นอ้อมมาว่าขัด ถ้าหากว่าอังกฤษมาขัดแล้ว ก็
 ยากทีเดียวจะบังคับเธออย่างก่อนไม่ได้ เพราะฉะนั้นคิดดูให้ดี อย่าเป็น
 คนใจเลาะเพราะเล่ห์เบี่ยงอาหาร คริครองการให้รอบคอบเบี่ยงหน้าเบี่ยง
 หลังนั้นเถิด เธอจะว่าพูดมายืดยาวเป็นหนักหนา ไม่บังคับบัญชาขาด
 อะไรไปดักคำเป็นน้ำท่วมทุ่งไป ก็จะทำให้ขาดไปอย่างไรได้ ด้วยการ
 โกลดตา ได้ฟังข่าวมาก็แต่ว่ายังเดินทัพอยู่ ว่าด้วยเล่ห์เบี่ยงอาหารในหัว
 เมืองดาวเถา เธอกับเจ้าพระยามราชบอมากก็ไม่ต้องกัน ข้างเธอว่า
 มาต้องครั้งแล้วว่าเป็นไรพอจะให้เป็นไปได้อัน แต่เจ้าพระยามราชไป
 รับสั่งอย่างอ้ายดาวนครด้าปาง ด้าพุน เชียงใหม่ ว่าดาวว่าจริง จะให้

ฉันตัดสินใจอย่างไร คิดกันดูให้เกิดฉันไว้อใจแก่เธอมาแล้ว

อนึ่งว่าด้วยเรื่องช้างพวกเชียงรุ่งตีสองพันนั้น ฉันคิดว่าแต่ก่อนเรารู้ว่าแก่อุปราชาหาไชยว่า เราไม่ใญ่อยากได้บ้านเมืองตีสองพันนา แต่จะใคร่กักขังครอบครัวของอุปราชาแถมารดาไว้นักหามิได้ แต่จะใคร่ได้แต่เกียรติยศ ให้ราชบุตรผู้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งมาคำนับอ่อนน้อมขอมารดาอุปราชาหาไชยแถมครอบครัวไปโดยเคารพแล้วจะยอมให้ไปจากเมืองหลวงพระบางแถมเมืองน่านโดยสะดวกถึงเมื่อพระยาประวิไชยแถมท้าวพระยาฤๅ ซึ่งนางเป็นแก่มารดาอุปราชาใช้ลงมาหาฉันเมื่อการพระบรมศพนั้น ฉันก็รู้ว่าถ้าขับขึ้นไป แต่ว่าให้คิดให้ราชบุตรมาคำนับเราเป็นเกียรติยศ อย่าให้อายน้อยหน้าพม่าเท่านั้น คำนั้นก็เป็นการออกจากปากฉันทีเป็นเจ้าแผ่นดิน แล้วพวกดาวดอกล่ได้ขึ้นไปแต่ได้มโนทัยตรงไปเมืองน่านเมืองหลวงพระบาง กับอุปราชาหาไชยเมื่อเขาแรกขึ้นไปนั้น ความก้อของไปในพวกครอบครัวดาวดอ จนนางได้มโนทัยตั้งรเรตรีญเราไปถึงเมืองพวกเชียงรุ่งแล้ว แดกรัณถ้าเธอจะคิดรุคไปตเมืองเชียงรุ่งก่อนเชียงตุง เธอได้มโนอาหารเป็นกำลังตั้งว่าในไบบอกลงมาตามความคิดพระยาน่านว่าเธอเห็นชอบราชการด้วยนั้น ถ้าจะทำแกเมืองเชียงรุ่งด้วยรับร่อนอุกรรบกจนไม่มี เหตุ ที่ควร กัดจน ทำนั้นแล้ว ฉันก็อายอดสูแก่พวกดาวดอฉันจะคิดได้ว่าเป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่ต่อลงน้นด้วยการไม่จริงดังว่าแก่มันแต่ก่อน อนึ่งการที่เราเริ่มจะยกทัพขึ้นไปครั้งนี้ ก็มิก็คิดพิพว่จะไปทำแกเมืองเชียงตุงแห่งเดียวดอก เพราะฉะนั้นฉันรักแต่การเกิดกล่อมเจ้าโถมให้ได้มาโดยนอด

ฤาจนใจในท้องของราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้งผู้เดียว อย่าให้การเป็นว่าเรา
 ต่อดวงอุปราชามาหาไชยพิน้องเขาให้ตายใจ ด้วยยกไปกดขี่ข่มเหงเอา
 จังจะควร ชนงัดเมืองเชียงตุงก็ดี เมื่อกองทัพเราจะยกไปตีให้ถึงกัณฑ์
 เลี้ยงอาหาร แล้วหากว่าจะไปตลอดมิได้ ก็ให้คิดม็หนึ่งดีไปเกลี้ย
 ก่ออมมหาชนานให้เข้าหาเราเสียเป็นเกียรติยศ ถ้าการอย่างไรใน
 ระหว่างนั้นพอจะดำริได้ เพราะเชียงตุงเดี๋ยวนี้คิดพึ่งพามากไม่ได้ แต่
 การที่เรายกขึ้นไปเป็นทัพใหญ่ก็อื้ออึง ถ้าพวกเชียงตุงคน ๆ หนึ่ง
 ก็เห็นจะเข้ามาหาเรากระมัง ฯ

พระบรมราชาบาท พระราชทานเงินพระเจ้าลูกเธอ

๑ สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลฯ สุธรรมาภิบาลฯ องค์ที่ ๑๐
 ดิศวรรกษัตริย์ วรชัตยราชนิกรโธม จาตุรนต์บรมมหาจักรพรรดิ
 ราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนาถบพิตร พระจอม
 เกดเจ้าแผ่นดินสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๕ ในพระราชวงศ์ซึ่งดังกุ
 รัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาน ผู้พระบิดาของผู้ * * * บุตร^๑ จะ
 ขอดังตอนผู้บุตรไว้ว่า * * * เอ๋ย พ่อขอดังแก่ตัวเจ้าไว้ ทรัพย์ทมิ
 หางว่าจำนวนผูกติดกับหนังสือ^๒ มีตราของพ่อปิดไว้เป็นสำคัญเท่า
 พ่อให้แก่เจ้าคนเดียว ตัวเจ้าเมื่อโตใหญ่อายุได้ ๑๐ ปี แล้วจงคิดอ่าน
 เอาเป็นทุนทำมาหากินเลี้ยงตัวต่อไป แต่ใช้สอยตามสมควรเถิด แต่
 พ่อขอเสียเป็นอันขาดทีเดียว คิดถึงคำพ่อตั้งให้มากนักหนา (อย่าลืม
 ผืนแดงอย่าเดินผู้หญิงไม่ค้ำ^๓ อย่าเล่นเพื่อนกับใครเลย มีผัวเกิดแต่)^๔
 อย่าให้ปากบอกเอาทรัพย์ของเจ้าไปได้นัก จงรักษาทุนของพ่อให้ไว้
 เป็นเกียรติยศชั่วลูกชั่วหลาน เอาแต่กำไรใช้สอย เจ้าจงอย่าเดินเบีย
 เล่นไปเล่นห่วยเลยเป็นอันขาด แดอย่าทำสุรุ่ยสุร่ายใช้เงินทองง่ายไม่คิด
 หน้าคิดหลัง จงคิดอ่านทำมาหากินดิถีตรองให้ถี่ อย่าให้นักเฒ่าคนโกงมัน

๑ ตรงช่องว่างที่ลงดอกจันทน์ไว้ เป็นที่ลงพระนามพระเจ้าลูกเธอ

๒ ความในวง วรรคต้นสำหรับฉบับที่พระราชทานพระองค์ชาย วรรคหลังสำหรับ
 ฉบับพระราชทานพระองค์หญิง

หลุดออกดวงได้ จะเสียทรัพย์สินด้วยอายเขาด้วย เมื่อสืบไปภายหน้านานกว่า
จะสิ้นอายุตัวเจ้า ตัวเจ้าจะตกเป็นข้าแผ่นดินใดใดเท่าใด ก็จงออกต่างหิ้ง
ใจทำราชการแผ่นดินให้ด้ ขย่ำมีความเกียจคร้านเชะเชื่อนแต่เป็นอย่าง
อื่นๆ บรรดาที่ไม่ควรเจ้าอย่าทำ ขย่ำประพฤติกให้ต้องคำหนักเคียน
ตลอดถึงพ่อด้วยว่าดังสอนลูกไม่ดี จงเอาทรัพย์สินที่พ่อให้ไว้เป็นกำลัง
ตั้งเป็นทุน เอากำไรใช้การบุญเอาอุดหนุนตัว ทำราชการแผ่นดินเทอญ
ถ้าทรัพย์สินที่พ่อให้ไว้ไปขัดขวางการเรียบร้อยไปด้วยเหตุที่ผิด
เหม็ดใด อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เจ้าจงเอาหนึ่งดีคำดังของพ่อกับ
คำประกาศที่ให้ไว้ด้วยนั้น ให้เจ้านายแต่ท่านผู้ใหญ่ข้างในข้างหน้า
ด้วยกันให้หยาดแห่ง ปรีกษาหารืออันวอน ขอความกรุณาเมตตาแ
ดคติปัญญาท่านทั้งปวง ให้อันเคราะห์โดยสมควรเกิด ถ้าความเก่าเหตุ
ที่เป็นอย่างไหนให้ท่านทั้งปวงฟังโดยจริง ๆ พุดจาให้เรียบร้อยเบา ๆ
อย่าทำให้ท่านที่เป็นใหญ่ในแผ่นดินขัดเคืองกรวดกราดชิงชิงได้ จงระวัง
ความผิดให้มาก อย่าตามใจมารดาแตกคนรักนัก ทรัพย์สินของพ่อให้เจ้า
คอก ไม่ใช่มารดาเจ้าแต่ผู้อื่นเข้าทุนด้วย จงคิดถึงพ่อคนเดียวให้มาก
เจ้าเกิดเมื่อพ่อสูงอายุแล้ว พ่อไม่ประมาทจึงจัดแจงให้ไว้แต่เดิม ถ้า
พ่อยังมีชีวิตอยู่ อันตรายมีแก่เจ้าก่อน ถ้าอายุถึง ๓๖ ปี แล้วตั้งให้
ใครพ่อจะให้ผู้นั้น ถ้ายังไม่ถึงกำหนดฤาไม่ได้ตั้งพ่อขอเอาคืนจะทำบุญ
ให้ท่าน ถ้าพ่อยังมีชีวิตแต่อำนาจไปนาน ทำมาหาได้ก็จะเพิ่มเติมให้อีก
แล้วจะแก้หางว่าว

ตั้งไว้ ณ วัน

คำปี่มะโรงนักษัตรอัฐศก ฯ

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระหริรักษ์ ณ กรุงกัมพูชา

๑ จดหมายมายังองค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชาให้ทราบ ว่า^{๕๕} ครั้นเมื่อถึง ราชทูตชาวนายีศเคอัมเปรอเตฝรั่งเศสไปเยือนที่ตาม เจ้ากรุงฝรั่งเศส เข้ามาขอทำการติดต่อติดทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุทธยานี แด่ทำสัญญาทางค้าขายโดยเรือลูกค้าทางทะเล การท่งปวงก็คล้ายกันกับอังกฤษและอเมริกันที่ได้มาทำแต่ปีหลัง แด่ต้นปี^{๕๖} นี้เสร็จแล้วกันไปนั้น

แถมองค์ราชทูตผู้อังกฤษ ได้^{๕๗} ท่องตัวเองแถบนครหญิงสองคนได้เข้ามาในพระบรมมหาราชวังหลายเวลา มาพูดจากับฉันเองด้วยภาษาอังกฤษไม่มีด่าม แจ้งความว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทราบความว่า องค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี มีน้ำใจจะใคร่ผูกไมตรีกับชาติฝรั่งเศส ได้จัดแจงตั้งของในเมืองเขมร คือรวงแฉกระวานแฉอื่น ๆ ฝากไป เพื่อจะให้ถวายแก่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแต่ก่อน ดังของนั้น^{๕๘} ไม่ได้ไปถึง ตามสัญญาอยู่กลางทางเป็นแต่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสสืบทราบความภายหลัง แด่เมื่อองค์^{๕๙} มองค์เป็นราชทูตมา เจริญทาง พระราชไมตรี ทำสัญญาด้วยการค้าขายกับเมืองไทย แด่วให้ไปขอทำไมตรีแต่เปิดทางค้าขายกับเมืองญวนอีกนั้น จึงได้มีรับสั่งแก่^{๖๐} มองค์ราชทูตว่า เมื่อมาถึงเมืองไทยแด่วให้แจ้งความด้วย

เรื่องเมืองเขมรให้ทราบ แล้วขอให้ไทยยอมให้ได้ไปแะเยียมเยียนเจ้าเมืองเขมร เมื่อกลับไปจากกรุงไทยจะไปเมืองญวนนั้น ด้วยพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทราบเห็นว่าเมืองเขมรเป็นเมืองน้อยขึ้นแก่เมืองไทย จึงให้บอกเมืองไทยให้ทราบก่อน

ความเรื่องนี้เจ้าพระยานิกรบดินทรได้ทราบแล้ว ได้มีหนังสือให้พระยาพระเขมรที่เข้าไปถือออกมาแล้ว แจ้งความให้องค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีทราบก่อน พระยาพระเขมรได้ออกจากกรุงเทพ ฯ แต่เดือน สิงหาคมแล้ว

อนึ่ง มอญซึ่งราชทูตฝรั่งเศสแต่งบุตรหญิงของทูตที่พูดอังกฤษได้ถามฉันว่า ถ้าทูตฝรั่งเศสถามอังกฤษกับภาษาเขมรไทยที่จะได้ใช้พูดได้ตอบกับเจ้าเมืองเขมรหมดเมืองเขมรฤๅไม่ ฉันบอกว่ามีตั้งฆราวาสฝรั่งเศสชื่อ ริเวเรน ดอกเตอร์มิช บิจนบ ดันดารา เป็นคนรักษาคำสั่งมาฝรั่งเศสที่เมืองอุดมไซพูดเขมรก็ได้ญวนก็ได้ ตั้งฆราวาสมิชคนนี้ได้เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นี้แต่ปีหลังหลายเดือน ได้เข้ามาหาฉันแต่พูดอังกฤษด้วยไม่ได้ ต้องมีล่ามแปล แต่ฉันเห็นว่าเป็นคนดีได้ทำงานอยู่ แ่ทราบว่าเป็นคนโง่ฉลาดทเชิดถ้อยหนักของเจ้าเมืองเขมร แนะนำความวิเศษอย่างธรรมเนียมต่าง ๆ แ่ซึ่งว่าเจ้าเมืองเขมรถวายของไปเมืองฝรั่งเศสนั้น ก็เห็นจะเป็นความคิดตั้งฆราวาสฝรั่งเศสดอกเตอร์มิชจะจัดแจงไป ตั้งฆราวาสมิชคงจะเป็นล่ามได้ทีเดียว แต่มอญซึ่งได้ถามว่า หนทางจะขึ้นจากเรือที่เมืองกำปอดแล้วเดินไปเมืองอุดมไซนั้นไกลเท่าใดสักกี่ไมล์ ฉันว่าฉันไม่เคยไปจะบอกนับไมล์ไม่ได้ แต่ทราบว่าต้องเดินบกป่าไป ๕ ควัน ๕ ควัน ฤๅเดินเป็นน้ำเป็นโคลนเดินยาก ถ้าหากว่าจะเอาเรือเฟ้ดำเต็กทชนมาอยู่ทกรุงฯ เข้าไปทาง

ปากน้ำบาดักพระตะพังได้ แล้วไปเรียกไฟจนถึงเมืองพนมเปญจะดี แต่เมืองพนมเปญไปอุดมไชยนั้น จะตรงเรือเล็กชนไปก็ได้ จะเดินบกชนไปก็ได้ เจ้าเมืองเขมรก็เห็นจะมีความยินดีรับ แต่เรือนรบแขกเมืองที่เป็นศัตรูอาตมสมควรแก่แขกเมืองผู้ใดเห็นจะไม่ มีแต่เรือนไม้เรือนจากคา ด้วยเป็นเมืองใหม่ แต่ปากน้ำบาดักพระตะพังนั้น บดินญวนกันเขาไปเป็นของญวนเสียแล้ว แต่ครั้งเจ้าเมืองเขมรคนเก่า ถ้าเม้นทุตฝรั่งเค้ดเอากำปั่นลงไปถึงปากน้ำบาดักพระตะพัง แล้วให้หนังสือเขาไปถึงผู้ครองเมืองพุทโธมาศฯ ใจตกขอให้ยอมให้กำปั่นไฟเข้าไปในปากน้ำแล้วขึ้นไปเมืองเขมรเมื่อผู้ครองเมืองเขมรข้างญวนยอมแล้วก็เห็นจะไปได้สบาย คิดว่าเดินบกมาฝ่าดงดยนาดยโคตจนถึง ๔ คน ๕ คน แต่ถ้ามองกำปั่นออกไปเมืองอุดมไชย หนึ่งก็จะได้เป็นอันดองใจญวนคิดว่า ญวนจะรับเป็นไมตรีด้วยฝรั่งเค้ดฯ ไม่ แต่จะได้ช่องทำให้ญวนรู้ว่าทุตฝรั่งเค้ดกลับมาจากเมืองเขมรแล้วจะขึ้นไปเมืองเว้ขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี แต่เบ็ดทางค้าขายด้วย มองคิงกับบุตรหญิงจึงว่าแก่นันว่า คิดมาแต่เดิมก็ว่าจะไปแควเมืองเขมร ขนทเมืองกำปั่นออกไปถึงทนนแล้วจึงจะคิดอ่านดู ถ้าจะเข้าไปทางปากน้ำบาดักพระตะพังขึ้นไปจนเมืองเขมรได้แล้วจะใคร่ไปด้วยเรือไฟทั้งสองลำจึงจะพ้นความกตัญญู ด้วยยังไม่รู้จักเป็นไมตรีกับญวน ไม่รู้จักใจเขาว่าจะกลับใจคิดอย่างไร ค่อยอมโมโธแม่ทัพขึ้นไปด้วยจึงจะไปได้ ฉันทก็ได้บอกแก่มองคิงแก่บุตรหญิงว่าท่านเสนาบดีที่กรุงก็ได้มีหนังสือบอกข่าวออกไปถึงองค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดีเพื่อจะให้ทราบก่อนว่า ทุตฝรั่งเค้ดจะไปหา เห็นองค์พระ หริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี ก็จะมีจิตพระยาพระเขมรลงมาคอยรับอยู่กำปั่น

กรรมัง ของตึงกับบุตรหญิงถามฉันว่า ถ้าตัวไปถึงเมืองเขมรแล้ว จะขอ
 หนึ่งดีของคพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีไปถึงเจ้าเจียนนามชกโยงขอให้
 ทูตฝรั่งเศได้เข้าไปทำสัญญาไมตรีแต่ทางค้าขายเหมือนกับเมืองไทยนั้นจะ
 ได้ฤทธิได้ อนึ่งจะขอหนึ่งดีเมืองเขมรไป ขอให้เรือไฟแล่นขึ้นไปทาง
 ปากน้ำป่าตึงพระตะเพิงจนเมืองพนมเปญ กับญวนที่เป็นเจ้าเมืองผไทมาศ
 แด่ใจตกให้ยอมตามกัถี้ จะได้ฤทธิไม่ เจ้าเมืองเขมรจะให้ฤทธิไม่ ฉันบอก
 ว่าไม่ทราบเคย เจ้าเมืองเขมรก็ตั้งอยู่ใกล้เมืองญวนจริง แต่ตัวเจ้าเมือง
 เขมรของคนเป็นพวกไทยแท้ แต่เมื่อยหนุ่ม ๆ อยู่มาได้มาอยู่ในกรุง
 ถึง ๒๙ ปี เป็นมิตรชอบกับฉันเดินด้วยกันมาแต่ฉันยังเด็กอยู่ พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านคงออกไปเป็นเจ้าเมืองเขมรได้ ๓๒ ปีเศษ
 มาแล้ว ย่อมให้พระยาพระเขมรคุมเครื่องบรรณาการมาส่งมีละครมได้
 ชาติ แด่ให้มาเยี่ยมเยียนปรึกษาหารือการงานมีหนึ่งก็หลายครั้ง บุตรชาย
 ของเจ้าเมืองเขมรก็เข้ามาอยู่ทกรุงในบังคับตามองค์ แต่ที่เมืองญวนนั้น
 ทราบว่าต่อลำมีเจ้าเมืองเขมรจึงแต่งทูตไปคำนับครั้งหนึ่ง แต่ที่เมือง
 ใกล้เคียงนั้นจะอย่างไรไม่ทราบเคยเขาก็ค้าขายถึงกันอยู่ แต่ฝ่ายไทยนั้นเป็น
 ขาคักกับญวนไม่ยอมเป็นไมตรีกับญวนเคย ถ้าเป็นไมตรีกับญวน ๆ ก็ว่า
 กถ่าวข่มขิดต่าง ๆ แล้ว ขยำกวน เอาวัดเอา เบี่ยงข้างปลาย เขตปลายแดน
 ฝ่ายเหนือไทย แต่เมืองเขมรนั้นใกล้กับญวนนัก ไทยจึงยอมให้เป็นไมตรี
 ไปมาหากับญวนตามใจเขมร เพื่อจะให้เมืองเขมรรักษาบ้านเมืองให้
 เป็นสุขอยู่สบาย อาศัยตั้งของเครื่องค้าขายกับเมืองญวนเป็นเมืองใกล้กัน

มองคิงทูตฝรั่งเสด็จอยู่กรุงเทพฯ เดือนเศษ ได้ปรึกษากับเสนาบดี
 แลทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี แลการค้าขายเป็นอันเสร็จแล้ว ได้
 ลงตราในหนังสือสัญญา ณ วัน ๒ ๙ ค่ำ (ปีมะโรงชุกจกจตุศักราช-
 ๑๒๑๘) แลความข้อทงปวงในหนังสือสัญญานักค้ายกันกับข้อสัญญา
 ทงปวงในหนังสือสัญญาที่ได้ทำด้วยอังกฤษแลอเมริกัน แต่บัดนี้ถึงแต่คน
 บินนเอง ไม่แปลกกันนัก ฉันได้สั่งให้อาดกษณดอมอบให้พระยา
 พระเชมรนำมาให้องค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีทราบด้วยแล้ว ฯ

พระราชหัตถเลขา ถึงพระรามัญมุนี^๑

นมัสการยิ่ง พระรามัญมุนี

ด้วยหนังสือเจ้าคุณฝากมาถึงฉันแต่เมืองราชบุรีฉบับหนึ่ง แต่เมืองกาญจนบุรีฉบับหนึ่ง ได้รับแล้วในเวลายันตร การที่ฝากหนังสือไปมานั้น ฉันได้มีหนังสือไปถึงพระพิทักษ์พินิจพิศภักดี ณ เมืองสิงคโปร์ให้ทราบแล้วว่าเจ้าคุณจะออกไปเที่ยวอยู่ ณ เมืองมาดเมียนแต่เมืองอื่นๆ ซึ่งเป็นเขตแดนของอังกฤษชายทะเลหน้าเมืองพม่า จะต้องฝากหนังสือไป ๆ มา ๆ อยู่กับเจ้าคุณกว่าเจ้าคุณจะกลับมา จะคิดอ่านอย่างไรจึงจะส่งหนังสือไปมาให้ได้คงได้เร็วกว่าเดินทางบก เขาจึงว่าเข้ามาว่าเอเชนคคือ คนที่พาหนังสือไปมาถึงเขาอยู่เป็นนิจฉัน มีอยู่ที่เมืองมาดเมียนแห่งหนึ่ง เมืองร้างกึ่งแห่งหนึ่งเมืองยะไข่แห่งหนึ่ง แต่เขาหาได้บอกชื่อมาว่าชื่ออะไรไม่ แต่เขารับว่าถ้าฝากหนังสือไปถึงเจ้าคุณ เขาจะให้เอเชนคของเขาส่งให้ถึงมือจริงได้ เพราะฉะนั้นฉันจึงฝากหนังสือฉบับนี้ให้เจ้าคุณที่เมืองมาดเมียนกดี เมืองร้างกึ่งเมืองยะไข่กดี เจ้าคุณพูดจาไถ่ถามเขาว่าตัวเขาเอง ฤๅคนอื่นคนใดเป็นเอเชนคของพระพิทักษ์ได้ ชื่อว่าตนก็จริง เมืองสิงคโปร์ ด้วยชื่อคงเขาจะไม่รู้จัก ถ้ารู้จักตัวเอเชนคของพระพิทักษ์

๑ พระรามัญมุนีองค์นี้ชื่ออับม เป็นเปรียญ ๘ ประโยคอยู่วัดบวรนิเวศ แต่ครั้งยังทรงผนวช ในรัชกาลที่ ๔ เป็นพระราชาคณะ ที่พระรามัญมุนีแล้วไปอยู่วัดบรมงคล

พานิชเป็นแน่แท้แล้ว ก็คิดอ่านรู้จักนัดหมายกับเขาไว้เสียให้แน่นอน เจ้าคุณจะไปเที่ยว ไปพักเมืองไหนก็ดี กับบอกให้เขารู้ ถ้าเขาหนังสือฝากไปที่หลัง เขาจะได้ส่งถึงเจ้าคุณเร็ว ๆ ง่ายดาย ๆ เมื่อเจ้าคุณจะฝากหนังสือถึงญาติไรมาในกรุง ฯ จงมอบให้เขาฝากส่งให้เขา ฝากเขามาเรียกรถไฟให้ถึงพระพิเทศพานิชเกิด ของจะถึงกรุงโดยเร็ว

อนึ่ง ฉันต้องการจะใคร่ได้พระพุทธรูปแก้วกระย่น แต่ทำอย่างพม่าหน้าตักสั้นนัก ถ้าหาแก้วกระย่นที่เป็นก่อนได้จะดีใจนัก แต่หาได้จะได้ที่เป็นพระพุทธรูปแล้ว ก็จงเลือกเอาที่อ่อน ๆ พอจะแก่ได้มา ถ้าได้แล้วจงส่งมาฝากจะเอามาเองก็ตาม แต่ที่ทำเป็นตู่ประกาศแล้วไม่ต้องการ ดินสอแก้วพม่าที่ดี ๆ หาฝากมาให้บ้าง เจ้าคุณจะต้องการอะไรจากกรุงบ้างอีก ก็จงจดหมายฝากเขามา จะจัดหาฝากไปให้ ถ้าเป็นของใหญ่ ๆ หนัก ๆ ต้องเสียเงินค่าจ้างเดินทาง

จดหมายมา ณ วันที่ ๗ ๖ ๓ ค่ำ ปีมะเมียฉิมฤทธิศก ศักราช ๑๒๒๐

ที่ ๕

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม
เลองค์พระหริราชดณัย ณ กรุงเทพมหานคร

จดหมายมาถึงองค์พระนโรดมพรหมบริรักษามหาอุปราช องค์พระ
หริราชดณัยไกรแก้วฟ้า^๑ ว่าตั้งแต่ซึ่งเกิดวิวาทกบฏ^๒ ที่เมือง
อุคงมีไชยเมื่อเดือน ๕ มาจนวิวาทหันมาเมืองนครเดียมราบนั้น การได้
ฟังมาแต่ใบบอกของเธอทั้ง ๒ แด่คำบอกเล่าต่าง ๆ ฟังการแต่เดิมคิดดู
เห็นว่าจะน้อยดอก ถ้าวิวาทได้ก่อกบฏเข้ามาเสียกรุงเทพฯ ๗ แล้ว พวก
สยพลอประจวบยังก็เห็นว่าเมื่อไม่มีทัพพทหมายแล้ว ก็จะถูกจับคนเข้า
ข้อนน้อมแก่เธอทั้ง ๒ ตามเดิมๆ โดยว่าถ้ามันจะกระดากกด้วย ถ้าเธอ
ทั้งสองเอาใจต่อแล้วเกลี้ยกล่อมมันก็เห็นจะเป็นปรกติดังเก่า จึงได้
เขียนจดหมายไปให้เธอด้วยความที่ว่าแล้ว ครั้นภายหลังได้ฟังใบบอกของเธอ
เธอแด่คำบอกเล่าอื่น ก็ทราบว่าตนเองโง่จางวางมโนแก้วกัณฑ์ออกไป
เกลี้ยกล่อมคนในหัวเมืองเป็นอันมากแล้ว คิดต่อสู้กับพวกเมืองอุคง
มีไชย ก็ได้ให้มิตรราออกไปให้อำนาจกับเธอให้จับตนเองโง่จางวางมโน
แก้วทำโทษ ด้วยคิดเห็นว่า อำนาจพวก เมืองอุคงมีไชยคงจะปราบ-
ปรามพวก นั้นให้สงบได้ ครั้นภายหลังมาคอยฟังใบบอกแต่เธอก็เห็น
หายไปแล้วได้ยินข่าวว่าเขมรพวกตนเองได้ก่กำเริบมากขึ้น พวกเมือง

๑ คือองค์สมเด็จพระศรีสวรงค์ พระเจ้ากรุงกัมพูชาทุกวันนี้

๒ นักองควิวาทเป็นน้อง ภายหลังเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ อีกจนรัชกาลที่ ๕

ชุติงมีไชยที่ไซให้มาปราบปราม จะทำการอ่อนๆ มีอยู่อย่างไร ถ้า
 อ่อนกำลังอยู่เองโดยธรรมชาติของสัตว์ไม่ได้ สัตว์ของสัตว์จับตัวได้แล้ว
 ปลดปล่อยกันไป เป็นเหมือนต้อให้ ครั้นพวกสัตว์เถาแรงขึ้นดังนี้ สัตว์เถา
 กับสัตว์เถาเม้นเข้ามาอยู่ถึงเมืองพระตะบอง แล้วได้ฟังข่าวว่าพวกพ้อง
 มีกำลังขึ้น ก็คิดหาการกระด้างกระเดื่องไป ตั้งออกไปให้เข้ามาคิดว่า
 ผิดเพี้ยนบอกบ้วยยอดแตกไป พวกเมืองพระตะบองก็พลอยซ้อแฮตามไป
 ด้วย พวก พระยาอนุชิตชาญไชยข้าหลวงซึ่งเป็นไทยออกไปอยู่เมืองพระ
 ตะบองก็น้อยตัว พวกเมืองพระตะบองก็คิดการไม่ต้องกับข้าหลวงแยกทำ
 ไบบอกแจ้งความแก่กรุงเทพฯ แต่โดยดำฟังพวกเมืองพระตะบอง เมื่อ
 การเป็นดังนี้ข้าพเจ้ามีความวิตกหนัก เพราะเห็นไบบอกของเขื่อนนักห่าง
 ไป เป็นทำให้คำนึงว่าพวกสัตว์เถาจะเกิดยกด้อมกันลัดคั่นทางบีบเคี้ยว
 ไม่ให้ไบบอกมาได้กระมัง เมื่อเป็นดังนี้การก็ควรที่กรุงเทพฯ จะแต่ง
 กองทัพ ให้แม่ทัพกำลัง เป็นที่ยาเยง เกรงกลัวของพวก เขมรที่อุณวายุคม
 ไพร่ออกไปอยู่ที่เมืองพระตะบอง แล้วตั้งตัวสัตว์เถากับสัตว์เถาเข้ามา แด
 กำราบพวกเมืองพระตะบอง เสียให้คงอยู่ในการดำรงเมืองพระตะบอง
 โดยปรกติอย่าให้พลอยซ้อแฮด้วยสัตว์เถาไป แต่เพราะไม่ได้ให้เรขทั้ง ๒ รุ
 ก่อน ว่าจะให้กองทัพออกไปนั้นด้วยความประสงค์ดังว่านั้น ก็วิตกไปว่า ถ้า
 รีบให้กองทัพออกไปเมืองพระตะบองโดยเร็ว เกิดอกพวกเขาจะเห็นไป
 ว่าที่กรุงเทพฯ ก็เข้าด้วยสัตว์เถาให้กองทัพออกไปช่วยสัตว์เถา เพราะตัว
 สัตว์เถาด้วยกันบอกบ้วยยอดแตกอยู่ที่เมืองพระตะบองหาไม่ จึงคิดให้

พระยาราชวราณุกูล พระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน เป็นข้าหลวงออกไปช่วยพระยาอนุชิตที่เมืองพระตะบอง แด่คิดจะให้พระศรีเสนาภกับจมนราชามาตย์ตระเตรียมตัวแต่งท้องตราไว้ จะให้ออกมาพึ่งราชการที่เมืองอุดมไชย แด่จะหารือเรือที่จะให้กองทัพออกไปที่เมืองพระตะบองนั้นเสียก่อนด้วย พระศรีเสนาภกับจมนราชามาตย์ยังไม่ทันออกจากกรุงเทพฯ พระยามหาเทพซึ่งมาทางทะเล พระยามหานครซึ่งมาทางบกก็ได้มาถึงพร้อมกัน ได้เฝ้าฯปรึกษาหารือกับบอกลของเรามาแจ้งความทราบแล้ว ครั้นอีก ๒ วัน บอกลของเราก็ได้มาถึงอีกฉบับ ๑ ซอกกองทัพไทยไปช่วย เมื่อได้ทราบดังนั้นก็มีความยินดี จึงได้จัดให้เจ้าพระยา มุขมนตรีศรีสุนทรบรรพราชสมหามาตยาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ที่สมุหนายกในพระบวรราชวัง กับพระยาดังหราชฤทธิไกร ยุคินัยนิติชาตามหาประเทศาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ผู้รักษากรุงเก่า คุณไพร่พลพอสมควรเป็นกำลัง พอให้วัดตาแต่ศิริวงศ์แด่เขมรที่เข้าพวกแด่พวกเมืองพระตะบองรู้จักยำเียงเกรงกลัวไม่น้อยตัวให้เขมรลุแคลนได้เหมือนพวกพระยาอนุชิต จะให้ยกออกไปตั้งพึ่งราชการอยู่ที่เมืองพระตะบอง แด่บัดนี้ได้ทราบตามหนังสือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะระมะหาราชถึงพวกเมืองพระตะบอง ว่าองค์พระนโรดม ๗ กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะระมะหาราชครอบครองออกจากเมืองอุดมไชยไป จะตั้งคอยกองทัพขอให้ไปช่วยนั้นอยู่ที่เมืองโพธิ์สัตว์ ครั้นได้ทราบดังนั้นก็มีความยินดี จะใคร่ให้เจ้าพระยา มุขมนตรีได้พบกับองค์พระนโรดมคิดราชการด้วยกัน ถึงพวกตนเองได้แด่เขมรที่เข้าด้วยตนเองได้นั้น มันก็ว่ามันไม่ได้ประทุษร้ายต่อกองทัพ ๗

ถ้ามันเป็นความจริง เมื่อกองทัพไปเห็นมันก็จะเข้าหา ถ้าเมื่อมันไม่เข้าหา เจ้าพระยามุขมนตรีเป็นผู้ชำนาญออกไปแล้ว ให้หนังสือไปเรียกของมัน เห็นมันก็จะเข้ามาดอกระมัง ถ้าเป็นดังนี้ เห็นเจ้าพระยามุขมนตรีแม่ทัพก็จะจัดแจงการให้เรียบร้อยพร้อมด้วยราชการได้ ว่ามาทั้งนี้ด้วย เป็นการกระเน โดยใจหวังที่จะทำแผ่นดิน เมืองเขมรให้ราบคาบ เป็นปรกติ โดยไม่ได้ใช้ศาสตราวุธรบพุ่งกัน แต่การจะได้ดังนั้นฤๅมิได้ดังนี้ จะประมาณการเป็นแน่ไม่ได้ จะประมาณน้ำใจของคนที่คิดไปผิด ๆ ถูก ๆ อยู่ต่าง ๆ นั้น ก็ยังไม่ประจักษ์เลย ขอของค์พระนโรดม ๆ กับพระยาพระเชษฐาใหญ่ จึงได้ไปพบกับเจ้าพระยามุขมนตรีแม่ทัพ แล้วคิดอ่านการที่ควรนั้นเกิด

อนึ่งที่เมืองกำปอดนั้นเป็นเมืองท่า ลูกค้าต่างประเทศจอดเรือค้าขาย แลฝรั่งของภณชนคงหางค้าขายอยู่มาก ขาฟเจ้ามีความวิตกอยู่ว่า เมื่อเขมรเมืองคอนกระดังกระเคื่องแก่เธอทั้ง ๒ ดิน เกรงจะมีโจรผู้ร้าย ใจกำเริบเข้าปล้นสะดมซึ่งลูกค้าวานิชที่เข้ามาจอดเรือค้าขาย แลคงหางค้าขายอยู่ที่เมืองนั้น ให้เขาเสียสิ่งของเป็นอันตรรายต่าง ๆ เมื่อเป็นดังนี้ เจ้าของทรัพย์เขาจะไปร้องแก่เมืองเดิมของเขา ให้แต่งผู้รับบังคับมาต่อว่าที่กรุงเทพฯ แลให้พามาต่อว่าให้เธอทั้ง ๒ เสียเงินใช้ให้ก็จะเป็นการลำบากยากนัก เพราะวิตกอยู่ดังนี้ จึงได้จัดให้พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญยุทธการภักดี อภัยพิริยบรมภพฯ เจ้ากรมอาสารใหญ่ซ้าย คู่มือรบกันโบด ๒ ถ้าออกมาช่วยรักษาเมืองกำปอด มิให้มีโจรผู้ร้ายทำอันตรายแก่ลูกค้าวานิชต่างประเทศได้ การที่เมืองกำปอดนั้น ถ้า

เจ้าเมืองกรมการยังอยู่ในบังคับบัญชาเมืองอุดมไชย ไม่กำเริบไปเข้า
ด้วยตนเองได้แล้ว ขอให้องค์พระหริราชคณัฎไกรแก้วพำนักบัญชาให้
พระยาพระเชมรที่เมืองอุดมไชยมาช่วยกำกับเจ้าเมืองกรมการรักษามัน
เมืองไว้ให้ค้อย่าให้ใครผู้ร้ายได้ เมื่อพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญออก
มาถึงเมืองกำปอดแล้ว ถ้าวังองค์พระหริราชคณัฎไกรแก้วพำนักมีความประ
สงค์จะให้ขึ้นไปช่วยคิดราชการที่เมืองอุดมไชยประการใด ก็จะมีหนังสือ
ต่อมาเรียกมาเชิญขึ้นไปเกิด ได้ขึ้นไปแก่พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ
แล้ว กำหนดเจ้าพระยามุขมนตรี กับพระยาดังหริราชคณัฎไกร แด
พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญทั้ง ๒ กองจะยกออกจากกรุงเทพ ฯ ในวัน
๑๐๑๙ คำเป็นแน่ บัดนี้ได้ให้พระศรีเสนาภกับจมนราชามาตย์ออกมากับ
เรือกลไฟมหาพิชัยเทพพงษการก่อน การจะควรฉันใดก็ให้รับมโน
บอกมา

อนึ่งมองดีเออ ไวกวน ดือโดวิก กอติโน ผู้บุตรกงสุตฝรั่งเศส
ที่กรุงเทพ ฯ แจ้งความว่า กงสุตฝรั่งเศสซึ่งเป็นบิดาออกไปอยู่เมือง
สิงคโปร์ ได้รับบังคับมาแต่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ว่าให้กงสุต
นั้นไปราชการข้างเมืองจันทราหนึ่ง ครั้นเสร็จการที่เมืองจันทราให้กลับ
มาที่กรุงเทพ ฯ ขอขุนนางฝ่ายไทยเป็นเพื่อนแล้ว ให้พามาเมืองเชมร
ขอทำสัญญาทางไมตรีและการค้าขายกับเมืองเชมร เพราะเขตแดนเมือง
ญวนที่ฝรั่งเศสได้นั้น จะต่อกันเข้ากับเขตแดนเมืองเชมร การที่พวก
เชมรกำเริบขัดแย้งต่อเธอทั้ง ๒ แดพระยาพระเชมรผู้ใหญ่เมืองอุดมไชย

ครบถ้วน ข้าพเจ้าวิตกนัก เป็นเหตุอย่างไรจึงพากันกำเริบโตใหญ่ได้นัก
 หนา ก็ถ้าจะเป็นเพราะวัดถาแดงของโสเกียดก่อกม ปากฐนุคนันต์แต่
 แก้ววัดถาแดงของโสเกีย ปากฐนุคนันต์ไม่มีแก่เธอทั้ง ๒ แดพระยาพระเชมร
 บ้างเฉยๆ รู้จักแต่ได้เขียนได้ไปอย่างเดียวเฉยๆ วัดถาแดงของโส
 จึงเกียดก่อกม เขาคนไปเข้าพวก ได้เป็นนักเป็นหนาแต่ซึ่งว่าวัดถากับต้นของ
 โสเกียพูด ว่าใครเข้าเกียดก่อกมด้วยถ้าเป็นโชนไพร่หดวงแดงเป็นทาส
 ทานผู้อื่น เมื่อวัดถาได้เป็นโตเป็นใหญ่แล้ว จะโปรดเสียให้หมคนั้น คำ
 เกียดก่อกมคงไม่น่าเห็นจริงด้วย ไม่น่าเชื่อเลย เพราะว่าวัดถานั้น
 ถ้าจะได้เป็นโตเป็นใหญ่จริง ก็ต่อคนทั้งแผ่นดินเขมรเข้าด้วยเกือบหมด
 จึงจะเป็นใหญ่ขึ้นได้ ก็ถ้าได้เป็นใหญ่ขึ้นด้วยดังนี้แล้ว โชนไพร่หดวง
 ดำหรับใช้การงาน จะปด้อยเสียหมดแล้วจะเอาใครใช้การงาน มีเป็น
 ใหญ่ขึ้นอยู่อยู่กับบ้านๆ ทาสแดงก่อกมของเพื่อนมิใช่ของตัว จะ
 ปด้อยของเขายังไร ถ้าจะเอาเงินเสียค่าตัวให้เป็นไทปด้อยเสียหมด
 จะเอาเงินที่ไหนมาเสียให้พอ ถ้าจะถือว่าเป็นเจ้าแล้วคุมเหงให้ปด้อย
 ด้วยพดการ นายของทาสเหล่านั้นเขาจะยอมตามให้ปด้อยทาสของเขาๆ
 การเช่นคำเกียดก่อกม ที่เธอทั้ง ๒ กับพระยาพระเชมรไม่อาจเอาออกพูด
 เกียดก่อกมต่อพวกที่เข้าด้วยต้นของโสเกียได้ ก็เพราะเห็นว่าจะปด้อย
 โชนไพร่หดวงทั้งปวงเสียไม่ได้ แดจะปด้อยทาสผู้อื่นเสียไม่ได้ด้วย
 ประการใด เจ้านายฝ่ายเขมรองค์อื่นพระยาพระเชมรพวกอื่น ถ้าได้
 เป็นใหญ่ในเมืองเขมรเหมือนอย่างเธอทั้ง ๒ แดพระยาพระเชมรพวกอื่น
 ก็คงจะต้องเห็นว่าจะทำอย่างนั้นไม่ได้เหมือนกัน เว้นไว้แต่เขาที่มาแต่

บ้านอื่นเมืองใดตำบลใหญ่เมืองโต มีทุนมีรอนนามากมาลงทุนจ้างคนใช้
แล้วตั้งขนบธรรมเนียมบ้านเมืองเสียใหม่ พลิกหน้ามือเป็นหลังมือทีเดียว
จึงทำได้

อนึ่งธรรมเนียมมนุษย์ทุกวันนี้ ในเมืองโตขึ้นใหญ่ขึ้นกระตุนดิน
ตำรวบรวบมีอยู่มากเป็นกำลังใหญ่แล้ว เมืองนั้นเป็นเมืองหลวงมีอำนาจ
แก่ทั่วทิศ ไกลไปร้อยโยชน์ต้องร้อยโยชน์ จนถึงนานาประเทศที่
ไกลเคียงซึ่งมีกำลังน้อยกว่า ก็ต้องมาขออ่อนน้อมด้วยเดิยบรรณา
การให้ อนึ่งเป็นธรรมเนียมตามมนุษย์ในแผ่นดินที่เมืองอุดมมีไชยกระตุนดินตำ
ขึ้นใหญ่ขึ้นก็มีมาก จึงได้คิดการเตรียมที่จะยกไปรบกับญวนตั้ง
บอกเข้ามาแต่ก่อนนั้น ก็พวกต้นของโด้เดหัวเมืองเขมรที่เข้าด้วยตนเอง
โด้เด นั้นมีบันนอยูกะบอกมนม้หอกอยู่เดิม มันจึงไม่รักเดหัวเมือง
อุดมมีไชยมีกำลังโตใหญ่ กระตุนดินคำที่เมืองอุดมมีไชยทมอยู่แต่ก่อนนั้น
พวกเมืองอุดมมีไชยขนเอาไปให้เป็นกำลังแก่เขมรเมืองป่าดักเมืองพระตะ
พัง ที่ความภักดีสมัครจะเข้าด้วยแต่ก่อนนั้นเดี่ยเกือบหมดแล้วฤๅ จน
พวกต้นของโด้เดมนรว่าเขยวเด้นเหยนหักไปเสียแล้ว จึงพากันกำเริบชนะได้
ครั้งนั้นเจ้าจัตได้กระตุนบันคาบคิดา ๑๐๐๐๐ คิดาปากนก ๑๐๐๐ ขนวน
ขึ้นใหญ่ ๒๐๐ แก๊ป ๓๐๐๐ ดินดำเม็ดใหญ่ ๒ หีบ ดินดำเม็ดเล็ก ๑ หีบ
รวม ๓ หีบ ฝากออกมาให้เป็นกำลังแก่เธอ พอเป็นที่ไพร่บ้านพดเมือง
ในแผ่นดินเขมรเห็นอำนาจยำเแรงกรกัวเข้า เหมือนช่วยค่อเขยวเด้น
ให้เขยวบ้างเล็กน้อยๆ ไปพดางก่อน เพราะจะให้ไปมากนัก ของอย่าง
นั้นเอาไปมากนักในเรือก็กลัวจะพาเรือเป็นอันตราย เพราะที่บรรทุกไว้อใจ

ได้ว่าจะพนันไฟนรกกับแคบ จะชนะจนบกไปก็ยาก การครั้งนี้ได้ตั้งมา
แก่พระศรีเสนาแห่งนั้นราชามาตย์ให้เอารอไว้ที่เรือก่อน อย่าเพื่อพาชน
บกไปด้วย ให้แจ้งความแก่เธอทั้ง ๒ ถ้าแต่ผู้หนึ่งซึ่งอยู่ที่เมืองอุดมมีไชย
นั้นก่อน ต่อเห็นพร้อมกันว่ากระสุนดินดำรายน ถ้าจะเอาชนบกเดินไป
จะไม่มือนักราย พวกเขมรที่เข้าด้วยตนเองได้จะมาแย่งมาชิงเอาไปเสีย
ไม่ได้แล้ว จึงให้แต่งพระยาพระเขมรที่ดัดยช้อควรเชื่อถือไว้ใจได้ ว่า
จะไม่เอาใจไปเผื่อแก่พวกตนเองใดนั้น ไปรับเอาชนมาจากเมืองกำ
ปอตเกิด จึงกำชับให้ระวังให้ดี เพราะของเหล่านี้เป็นกำลังสำคัญ
ข้าพเจ้าไม่พอใจที่จะให้ไปแก่พวกตนเองใดเลย ถ้าของที่ให้มาท่าน
น้อยนัก ไม่พอแก่การงานที่จะรักษาเมืองอุดมมีไชยไว้จนกองทัพไทยไม่
ทางบกจะได้ว่าด้าวไกลได้เถี่ยให้การเป็นเสร็จ จะต้องการอีกเท่าใดก็
ให้ปรึกษากับพระศรีเสนาแห่งนั้นราชามาตย์ แล้วบอกเข้ามาเกิดแล้วจะ
คิดให้โดยสมควร

จดหมายนข้าพเจ้าให้มาถึงเธอทั้ง ๒ ก็เป็นการนอกธรรมเนียม
เหมือนกับดุษฎีบาตให้นำมาถึงหลาน เพราะเห็นแก่องค์สมเด็จพระหริ-
รักษารามมหาธิศราชินธิบดีผู้บิดา เคยรักใคร่สนิทกันมาแต่ก่อนมิใช่เป็น
แต่ฉบับถือตามสัญญาเป็นเจ้าประเทศราชเมืองชนเท่านั้น บิดขององค์สมเด็จพระ
พระหริรักษฯ หาชีวิตไม่ได้ บุตรชายหญิงมีอยู่เท่าไร ข้าพเจ้ารู้สึกตัวก็
ไม่รู้สึกตัวก็ข้าพเจ้าเมตตาปรานีหมดทุกคน คิดว่า เหมือนลูกหลาน
ของตัวเป็นความดีด้วยความจริง ท้องตราตามอย่างธรรมเนียมมักได้ให้
มีมาฉบับ ๓ ด้วยแล้ว

อนึ่งข้าพเจ้าให้ทำคำประกาศแก่คนทั้งปวงเป็นกลาง ห้ามไม่ให้
 คั่นตกลใจด้วยคำคัญไปผิด ๆ เพราะซึ่งจะให้กองทัพออกมานั้น แด่ข้า
 ให้ตั้งบรรพพังการที่แม่ทัพออกมากลิตอ่านว่ากล่าว ขย้าเพื่อคั่นตามกันเข้า
 ข้างโน้นข้างนี้แตรบถวนกันไป จงอ่านดูเถิด คำประกาศนั้นได้ให้แต่งเป็น
 ภาษาเขมรมาด้วย จงตอกแจกต่อ ๆ กันไปเกิดทุกหัวเมือง ผู้ใดฟัง
 คำประกาศจะเชื่อฤาไม่เชื่อ จะทำตามฤาไม่ทำตามก็ตามบุญตามกรรม
 บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเสียใจนัก กรมหลวงวงศาธิราชสนิทน้องข้าพเจ้า
 บัวยง เป็นโรคตมมือเท้าข้างซ้ายขัดเดินไม่ได้ไหวไม่คล่อง แต่เธอว่า
 จะรักษาตัวเธอเอง ไม่ยอมให้หม่ออื่นรักษา เดียวกันว่าคอยคดตายชน
 ดักหน้อย

จดหมายมา ณ วัน ๒๓ ๙ ปีมะภาควรศก ศักราช ๑๒๒๓

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ^๑

จดหมายมายังกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ

อาการ กรมหมื่น วิศิษฐาภินิหาร บัวย เรอวัง มาแต่ก่อน ก็หลาย
ครั้ง อาการให้แน่นให้เพ้อ อาหารกินเข้าไปก็อาเจียนออกเสีย ดังบอก
บัวยไปหลาย ๆ วันแล้วก็ตายชนเด้า ครึ่งนเมื่อเดือน ๑๐ ข้างชนประ
มาณเดือนหนึ่งบัวยให้แน่นเพ้อมาก เข้ามาในวังไม่ได้ อยู่หลายวัน
จึงตาย ครึ่งเดือน ๑๑ ข้างชนบอกว่าอาการตายหายชน เข้ามาใน
วังได้แต่ไปกรฐิน จนเมื่อเดือน ๑๒ ข้างชนก็ได้ไปเมืองสระบุรีแต่เมือง
ดงบุรี ครึ่งเดือนถึงเมืองดงบุรีวัน ๒ ๆ ๓๒ คำ เวลาดวงคืน อาการ
ที่บัวยเก่ากลับมาถามจากว่าแต่ก่อน ครึ่งมาถึงกรุงแล้ว อาการนั้นหา
ตายไม่บัวยหนักมา ให้ตกโลหิตชืดชิบลงเร็วนัก เมื่อวัน ๓ ๆ ๓ คำ
หมอบได้วางยารุนด้วยดีเกิดอ ในวันแรกนั้นอาการค่อยสบาย ครึ่งวัน
๒ ๆ ๓ คำมาจนวัน ๖ ๆ ๓ คำอาการทรุดหนักถึง โดหิตดื่มเป็นชั้น ๆ
แต่กับคิดพึ่งผัสดียาเห็นยวออกกับอุจจาระแทบทุกเวลาทำดังนี้ยดง ให้
เจ็บในอกมากให้หายใจเหนื่อยเนื่อง ๆ อุจจาระมีน้ำขาวแดง หมอบแสดงว่า
จะไปใกล้อดิศาร โรคอย่างนี้หมอบไทยว่าไม่เคยเห็น ดังที่ออกมาจนถึงสงสัย
ว่าเป็นเครื่องในตับแต่มีน้ำขาวออกมา แต่หมอบยังกลัวว่าเป็นโรคในลำไส้

๑ คือกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ เวลานั้นตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักบ้านสีทาแขวงจังหวัดสระบุรี

พองแตกเป็นโลหิต แด้วพังลงมากับผิวในดำได้เป็นพังผืด แต่ไม่รับรักษา
แต่ข้พจรมือเท้ายังด้อย ไม่พักไม่อ่อนเป็นแต่เดินเร็วมีนิตตะ ๓๓๖ ได้
หาหดวงประเทศแพทยาหมอจีนในพระบวรราชวังมา ๓ หมอนั้นไปจับ
เมะเห็นข้พจรมือเท้า ๓ วั้มให้คลายได้ ครั้นมาออกจากระ
เห็นโลหิตขึ้นแดงผืดก็ตกใจว่าเห็นเหไป ว่าเป็นบ้างโลหิต หาเคย
รักษาไม่ ถ้าจะยอมให้รักษาก็จะวางยาต้องดู เห็นคุณก็จะทำไป ถ้า
ไม่เห็นคุณก็ขอตัวหนี ถ้าวางยาเข้าไปอาการทรุดไปก็อย่าให้ถือโทษ
เพราะไม่เคยรักษามาแต่ก่อน อาการกรรมหมื่นวิศณนาถครั้งนั้นหนักมาก
จนความหวังของญาติพี่น้องจะเห็นว่าหายจะคลายนนั้นชยนักแล้ว ครั้น
นั้นจะควรอย่างไร ท่านช่างโน้น ในครั้งนั้นชาวไซ ชาวตายได้ยินว่าท่าน
ไม่โปรดเลย การจะควรอย่างไรที่สุดแต่กรรมหมื่นบวรวิชัยชาญเกิด
ครั้นจะเขียนหนังสือไปทูลโดยตรง ก็กลัวท่านจะขัดเคืองว่าเอาความไม่ได้
บอกไปให้เป็นอับมงคล แต่เดิมกำหนดไว้ว่าในเดือนนี้จะมีการโกน
จุก แต่กรรมหมื่นวิศณนาถมาบ่วยหนักถึงครั้งนั้น ถ้าอาการช้ตกไป
ไม่ถอยไม่คลายจนถึงเดือนนี้แล้ว จะทำงานโกนจุกอย่างไรได้ กัดว่าการ
จะต้องรอไปจนเดือน ๕ ก็ได้ยินว่าในเดือน ๕ นั้นการได้ก้นด่ที่บนก็จะม
เมื่อช่วงเดือนไปในเดือน ๕ ก็จะเป็นที่ท่านทรงขัดเคือง ว่าเดือนไปให้
ประคังกับการที่ท่านทรงกำหนดไว้แล้ว การก็ไปจนอยู่เพียงเดือน ๕ ดัน
มีเดี่ยจะรืททำอย่างไร ก็ถ้าช่วงนี้ต้องเดือนไปเดือน ๕ เธอจะเพ็ดทูล
ขยับขยายให้เป็ดยนาการช่างโน้นมาเดือนนี้ ถ้ากำหนดฤกษ์ให้เยื้องกัน
เดี่ย ช่างหนึ่งเป็นช่างช้ ช่างหนึ่งเป็นช่างแรมจะได้ฤกษ์ไม่

๑. ทรงหมายความว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชการในกรุงนี้ ไม่มีเรื่องอะไรเป็นสำคัญ มีแต่เรื่องว่าอังกฤษ
เมืองสิงคโปร์เขาเรือรบชนมาต่อว่าเมืองศรีลังกา ด้วยเรื่องผู้ต่อต้านหมุด
อยู่ที่เมืองศรีลังกาผู้ยังให้พวกเมืองปาหังรบกัน เกิดยุ่งเหยิงกันขึ้นกับ
พระยาศรีลังกา อังกฤษโกรธเขาขึ้นใหญ่ในเรือรบยิงเขาเมืองศรีลังกา
มากมายหลายนัด แล้วก็กลับไป บัดนั้นเจ้าเมืองไทยก็ได้จัดหมาย
เหตุการณ์ทั้งปวงส่งให้กรุงเทพฯ แจ้งความเมืองตอนค่อนแล้ว ความ
เรื่องนี้ใครทราบพูดท่านทรงทราบแล้วถ้ายิ่ง ถ้ายิ่งไม่ทราบควรจะทราบ
ทุกอย่าไม่ อย่างไรก็สุดแต่กรมบวรวิชัยเถิด ถ้าท่านจะใคร่ทราบให้
จัดการตลอดคดีนปดาย ก็จงส่งเจ้าพนักงานกลาโหม แดกรมหาในพระ
บวรราชวัง มาดออกค้นหนังสือที่ได้ขอไปมาทั้งปวงไปแด่กรมพระ
กลาโหม แดกรมหาทำที่ต่าง แล้วกราบทูลถวายเถิด

อนึ่งพวกกรมช้าง กับตำรวจ ซึ่งเขาไปสืบข่าวช้างเผือก เดินกลับ
ลงมา เขาได้เฝ้าเจ้าแจ้งความ ณ ที่ประทับบ้านสัถยาหาไม่ เพราะ
เสด็จขึ้นไปเมื่อเร็ว ๆ เขาขึ้นไปนานแล้วไม่รู้ อนึ่งเมื่อวัน ๓๐ ค่ำจุล
ลศ ๒๓๖๓ มีใบบอกมาแต่เมืองสุวรรณภูมิ ว่าได้ช้างเผือกพังช้างหนึ่ง
สูง ๓ ศอกคืบมีเศษ เป็นช้างเผือกแท้ คล้ายกับช้างเผือกที่มาในบิณฑ
แต่ว่าที่เมืองศรีสะเกษได้ช้างดีประหลาดใหม่มาอีกช้างหนึ่ง เหมือนกันกับ
พระวิมตรัตนกีรีนี้ พวกกรมช้างกับตำรวจได้ไปดูแล้วทั้งสองแห่ง ได้
ส่งขนแดงมาทางสองราย ขนแดงหนักเห็นคล้ายกับขนแดงพระ
วิมตรัตนกีรีจริง

จดหมายมาวัน ๗ ค่ำจุลจัตวา คักราช ๓๒๒๔ เป็นวันที่
๔๒๑๗ ในรัชกาลปัจจุบัน.

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ

จดหมายมายัง กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ให้ทราบ

อาการกรมหมื่นวิศุณนาถนิภาธรป่วยหนักลงไป গতาคันวัน
๔^{๐๒} ๓ คำให้ขับปลั้วดำระมาก แด่จุจวระตคออกมาเป็นเทา แด่วคังหอบ
แกพินชนบางแด่วกดับหอบหนักไป จนทรตโทรมด้้นกำดังชาติใจเมื่อวัน
๕^{๐๒} ๓ คำ เวดา ๘ นาฬิกาแต่เที่ยง ที่เรียกกันว่า ๒ ทุ่ม อายุ ๓๘ ปี
กับ ๖ เดือน คือเป็นวัน ๑๔๐๗๘ วัน ในเวดาเช้าวัน ๖^{๐๓} ๑ คำนั้น ได้
จัดดอกไม้จัน กับ รูปเทียน มอบให้ พระยา มณฑัยร บาด ดั่งชน มาถวาย
กราบทูลถวายบังคมดา ก็ชวนแด่ดอกไม้รูปเทียนนั้นจะควรกราบทูล
ถวายๆไม่ควรก็สุดแต่สติปัญญาอัยยาศัยกรมบวรวิชัยชาญเกิด ได้
บอกตงนชนมาถึงกรมบวรวิชัยแล้ว ที่ต่างก็มีความยินดีอยู่แล้ว เขา
แต่ให้ชอบราชการที่บนเกิดไม่ว่าอะไร ด้วยเป็นชาวไม่ดี บอกไปตาม
อย่างธรรมเนียมตามเคยมา.

อนึ่งการโกนจุกนั้น กำหนดไว้ว่าวัน ๓^{๐๒} ๒ คำ แด่วัน ๔^{๐๒} ๒ คำ
จะทำการมงคลตงนามให้สุพรรณบัฏก่อนครั้งหนึ่ง ต่อแรม ๘ คำ ๙ คำ
๓๐ คำ ๓๑ คำ ๔ วันจึงจะมีการโกนจุก เพราะฤกษ์ในวันนั้นองกัน ๖ วัน
หาไม่ได้ จะต้องเพิ่มบุตรหญิงกรมหมื่นวิศุณนาถเข้าด้วยอีกคนหนึ่ง

เป็น ๔ ด้วยกัน เพราะพ่อเขากำหนดไว้ว่าการโกนจุในวงแก้วเขาจะทำ
๕ ๖ ทาน บัดนี้ทานได้ศพออยู่ จึงจะต้องมาทำในวง การกำหนดที่วน
ถ้าไม่มีเหตุที่จำใจจะต้องงดก็จะทำเป็นแน่ ถ้ามีเหตุจะต้องงดก็จะต้อง
เลื่อนไปคือเดือน ๔

จดหมายมาวัน ๒๙๓ คำบ่จ้อจิตวาศัก ศักราช ๑๒๒๔ เป็นวันที่
ในรัชกาลปัจจุบัน.

พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ

จดหมายมายัง กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ให้ทราบ

เมื่อวัน ๓^๑ ๓ คำ มีใบบอกเมืองสมุทรปราการขึ้นว่า มีเรือรบ
 กกลไฟอังกฤษ ๒ ลำมาทอดอยู่นอกสันดอน แล้วจับตัวกับลูกเรือโดยสาร
 เรือนำร่องเข้ามาแจ้งความที่ด่าน ว่าเรือรบ ๒ ลำนั้นคือ เรือที่ได้ไปยิง
 เมืองตรังกานู ๒๐๐ นัด แล้วการประสงค์ไม่สำเร็จจึงกลับไปเมือง
 สิงคโปร์ แล้วกรมหมื่นไกรสรเดชยอนเสด็จในเรือรบเรือรบเข้า
 มา จะต่อว่าความที่ตรังกานูให้สำเร็จที่กรุงเทพฯ บัดนี้กรมหมื่นไกร
 เสธยอนเส ไซให้ ถือนั่งตั้ง มา แจ้ง ความแก่กงสุต อังกฤษ ให้ทราบ
 ก่อน ฝ่ายกงสุตอังกฤษก็เสด็จออกตั้งขึ้นหนึ่งตั้งบอกมายังเวรกรม
 ท้า ว่าเดรสยอนเสเป็นใหญ่ในเรือรบหลายลำที่ประจำราชการใน
 ทะเลอินเดีย กรมเรือรบ ๒ ลำเข้ามาทอดอยู่นอกสันดอน แล้วตัว
 เดรสยอนเสจะขอเอาเรือรบขึ้นมาที่กรุงเทพฯ หนึ่งลำหนึ่ง การอย่างไร
 ไม่ทราบ สุดแต่เสนาบดีไทยจะคิดเกิด กงสุตเป็นแต่บอกให้รู้ตามคำ
 เดรสยอนเสตั้งมา ท่านเสนาบดีได้ฟังใบบอกเมืองสมุทรปราการแต่คำ
 กงสุตก็จะตกใจอยู่บ้างว่าจะเกิดความ วิวรณ์ได้ถามกันไป ๆ มา ๆ อยู่
 หนึ่งได้ข่าวว่า กงสุตอังกฤษก็เที่ยวกระซิบนานตามนายห้างนายร้าน
 ต่าง ๆ เป็นหลายแห่ง ว่าเดรสยอนเสเป็นผู้มั่งมีบรรดาศักดิ์อำนาจมาก
 เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ได้บังคับเรือรบในทะเลอินเดียหลายลำ ว่าเสนาบดี

คัดค้านอย่างสูงที่สุด เข้ามา^{๒๕} ครองหนาบอกความว่าจะมาว่าเรื่องอะไร
 ไม่ เป็นแต่ว่าจะขอเอาเรือรบ^{๒๕} ขึ้นมาที่กรุงเทพฯ ๗ ให้ได้ ก็จะมาคิดทำ
 ขย่งไรแก่กรุงเทพฯ ๗ ดังทำแกเมืองตรังกานู^{๒๕} ญอย่างไรก็ไม่รู้เลย
 ก็ถ้าแม่น้ำเรือรบ ยิงเข้าบ้านเมือง ฝ่ายไทยไพร่บ้านพลเมือง ก็จะแตกตื่น วน
 วาย ให้นายห้างนายร้านทั้งปวงคิดอ่านระวางตัวรักษาตั้งของ ๆ ตัวไว้ให้ดี
 เพราะการเป็นดังนี้ ก็ซบซิบกันอยู่บ้างในชายแดนหญิงชาวเมือง^{๒๕} หนุไว
 ใจเบา แต่ไม่ได้เป็นมากนักดอก เพราะ ๗ ข้า ๗ ซึ่งแข็งอยู่ปกติไม่ตื่น
 ไปตาม ได้แต่งคนให้ไปสืบความตามกงสุตแดนชายห่าง มีดีเดวีนออก
 คนเดียวไม่สะทกสะท้าน ชันว่าถ้าเดอรัยอนเฮจะมากว่ากล่าวดักขุมเหง
 ไทยอย่างไร จะไม่ยอมให้ทำ เพราะการจะเกี่ยวข้องอย่างไรกงสุตจะได้
 ว่าก่อน ไม่ไรธุระของพวกเรือรบจะมาด่วงบังคับบัญชา ถ้าพวกเรือรบ
 จะชันว่ากล่าวอย่างไรแก่ผู้ครองฝ่ายไทย มีดีเดวีนออกจะทำประเทศ
 กล่าวโทษว่าข้ามด่วงเกินวิสัยอำนาจกงสุตไป มีความผิดอยู่

ในการเรื่อง^{๒๕} ๗ ข้า ๗ ได้จดหมายชี้แจงให้เสนาบดี ว่าเดอรัย-
 อนเฮเข้ามา^{๒๕} ครองน ถ้าจะเข้ามาว่าด้วยเรื่องเมืองตรังกานู คงจะว่าการ
 หารืออย่างแต่อย่างหนึ่งถูกต้องอย่างเป็นแน่ เห็นว่าชะรอยสุดค่านมหมุดฤ
 ๗ พระยาตรังกานู เมื่อเมืองตรังกานูถูกอังกฤษยิงแล้ว จะพากันหนีขึ้นไป
 ปลายน้ำแล้วจะไปเข้ามือกันกับหัวนอาหมัด แล้วรบกับบันดาราเจ้าเมือง
 ปาหังมากไป เพราะโกรธแค้นว่าบันดาราถือเหตุให้อังกฤษมายิงเขาเมือง
 เรือไทยที่^{๒๕} ให้ไปเอาตัวสุดค่านมหมุดเข้ามานั้น ยังไม่ได้ตัวสุดค่านมหมุด
 ก็จะไปทอดคอยอยู่ อังกฤษจะสู้รบ^{๒๕} แล้วจึงเข้ามา ครอง^{๒๕} จะมาเร่งให้ไทย

แต่งกองทัพไปปราบปรามเมืองศรีลังกา แลให้จับตัวผู้ต่อต้านพระยา
ศรีลังกาฆ่าเสียให้ได้นับเป็นอย่างที่ ๑

ถ้าอังกฤษไม่ไวใจไทย กงวัจะเข้าด้วยพระยาศรีลังกา ก็จะขอให้
ไทยทำหนังสือยอมให้อังกฤษตีเมืองศรีลังกา อย่าให้ว่าดองเกิน เป็น
อย่างที่ ๒

อีกอย่างหนึ่งจะมาทวงให้ไทยใช้เงินค่าเรือรบที่มำทำแก่เมืองศรี-
ลังกา เพราะเหตุที่ไทยปล่อยผู้ต่อต้านมหมุดไป จึงเกิดเหตุแก่เมืองปาหัง
นั้น เป็นอย่างที่ ๓

จะมาให้ไทยบังคับพระยาศรีลังกาให้ใช้เงินแก่นายห้างที่ไปทำเร่
ค้ากษัตริย์ เพราะเมืองปาหังเกิดรบกันนั้น เป็นอย่างที่ ๔

เดอร์ดยอนเฮมาครนจะมออกตัว ว่าตัวไม่ได้เข้าวกเข้าต้อง
ด้วยในการที่รบเมืองศรีลังกา เป็นแต่เจ้าเมืองตั้งค้ไปให้ทำก็ทำตาม
เพราะการบ้าน การเมืองจะเกี่ยวของกันอย่างไร เป็นธุระของผู้รักษา เมือง
เรือรบเป็นแต่ผู้มากอยช่วย เหมือนมากอยให้ผู้รักษาเมืองเขาใช้ๆ อย่าง
ไรก็ทำอย่างนั้น ความผิดชอบขาดเกินคงตกอยู่แก่ผู้บังคับ อย่างนี้เป็นที่ ๕

ถ้าอีกอย่างหนึ่งก็จะไม่ว่าอะไรเลย เป็นแต่จะมาชิมดวงตองใจ
ไทยด ว่าจะคืนญาไม่คืน จะตกใจญาไม่ตกใจ จะถือโกรธาจะตั้งอยู่
ในเรื่องที่ไปทำแก่เมืองศรีลังกา

ใน ๖ อย่างนั้นเห็นว่า อย่างที่ ๕ นั้นจะเป็นถูก ก็แต่ถ้าหากว่า จะ

วาทอย่าง ๒ ก็ควรจะตอบว่าอำนาจอังกฤษเป็นอำนาจโตใหญ่แผ่ไปทั้ง
๓
๔

บกทั้งนารอบพิภพ พระอาทิตย์ไม่ตก ถึงกระนั้นเรารู้ยู่ที่ว่าราชการฝ่าย
 อังกฤษก็เป็นหน้าที่เป็นธุระแยกย้ายกัน แต่กฎหมายอย่างธรรมเนียมข้าง
 อังกฤษนั้น เราก็กหาเข้าใจไม่ ไม้รู้ที่จะว่าอย่างไร เพราะมีอำนาจน้อย
 จึงได้เขียนเรื่องราวทงปวงตามเหตุฉนวนถ้ไปหาเรือกงสุตอังกฤษ ว่าจะตั้ง
 ขนไปดอนคอน ขอให้เสนาบดีในดอนคอนตัดสิน ถ้าตัดสินมาอย่างไร
 จะยอมทำตามทุกประการ เมื่อว่าอย่างนี้จะควรตั้งไปดอนคอนฤหาไม
 กงสุตอังกฤษว่าควร กงสุตอังกฤษได้ตอบอ่านหนังสือฉนวนถ้ แล้ว
 คัดราคาต่อหน้ากงสุตอังกฤษ ๆ ก็รับหนังสือฉนวนถ้ไปเอง ก็การครั้งนี้เมื่อ
 เดอรัคยอนเข้ามาว่าอย่างนี้ ๆ ขอให้ว่าแก่กงสุตอังกฤษเถิด ให้กงสุต
 อังกฤษมาคิดกับเสนาบดีฝ่ายไทย เมื่อเห็นว่าเป็นการด่วน กงสุตอังกฤษ
 จะขอให้เสนาบดีฝ่ายไทยทำอย่างไร ประพฤติอย่างไร ถ้าไม่ทำตามจะทำได้
 ก็จะทำตามไปก่อนให้เต็มควรแก่ความด่วน แต่จะเอาเป็นจบเป็นเสร็จยัง
 ไม่ได้ ค่ะเมื่อได้ตัดสินมาแต่เมืองดอนคอนจึงจะยอม เป็นเสร็จได้ตาม
 ที่บัญญัติไว้ การที่จะผิดจะชอบกับบังคับเสนาบดีในดอนคอนไป
 อย่างไร ความผิดความชอบนั้นจะต้องตกอยู่แก่กงสุตผู้เดียวเพราะกงสุต
 เป็นธุระ เป็นพนักงานที่จะว่ากล่าวอะไร ๆ กับไทยด้วยราชการทงปวง
 ที่จะให้พูดการกับผู้อื่นมิใช่ของกงสุตก็ดี มิใช่ผู้รับสั่งมาแต่ดอนคอนก็ดี ไม่
 ต้องกับหนังสือสัญญา ๆ ซ้ำ ๆ เขียนลงดังนี้ ให้ท่านเสนาบดีอ่าน ท่าน
 เสนาบดีเห็นว่าชอบแล้ว จึงได้คิดเห็นพร้อมกันว่า ถ้าจะไม่ยอมให้เรออบ
 ขนมา จะเอาแต่เรือกลไฟเล็กไปรับตัวเดอรัคยอนเข้ขนมาดังครั้ง
 เซอร์เยมส์บรุก ก็จะเป็นทกข้อเหตุให้เกิดวิวาทนอกเรื่องขึ้น ก็เมื่อเขาจะ

เข้ามาให้ได้แล้ว บ้อมปากน้ำปากดัดจะจัดการต่อสักไม่ทัน จะเรียกกัน
ในคืนเดียววันเดียวมารักษาก็ไม่ได้ ก็ถ้าเป็นความขัดเคืองกันชนด้วยเรื่อง
ไม่ให้เรอรวเข้ามา เขาจะชนเข้ามาให้ได้โดยความขัดใจแล้ว เมื่อมา
ถึงบ้อมใด ๆ เขาก็จะให้ทหารชนเขาเหล็กตะปูดชนจนบ้น แด่คืบบ้นดง
จากราง ทำการต่าง ๆ อย่างเช่นทำที่เมืองจันแต่อื่น ๆ ไปไม่เข้าเรื่อง
จึงเห็นพร้อมกันว่า ให้ทำหนังสือยอมดงไปให้ชนมาโดยดี เมื่อมีเหตุ
อะไรก็ให้พูดกันโดยฉันทเมืองเป็นไมตรี ไม่ห้ามปรามขัดขวาง แต่ใน
กลางคืนวัน ๓^๑ ๓ ค่ำนั้น ได้แต่งให้พระยาพิพัฒน์โกษา กับ หม่อม
ราชทัณฑ์ รับผิดชอบอยู่ด่านปากน้ำเพื่อจะให้ใกล้ชิด เกิดยกด้อม
เดี่ยให้ตี อย่าให้ตนเข้าแย่งบ้อมอุดชนจนบ้นจนวายเป็น เพราะในจดหมาย
กงสุลนั้นว่าเรอรวองกฤษจะชนมาในวัน ๕^๑ ๑ คำให้ได้

ครั้นเช้าชนวัน ๕^๑ ๑ คำเรื่อนำร่องออกไปจะนำเรอรวเข้ามาเดอรัด
ยอนเฮยังไม่เข้ามา ว่าจะคอยฟังหนังสือตอบกงสุลก่อนรออยู่อีกวันหนึ่ง
จนวัน ๕^๑ ๑ คำ จึงใช้จักรเรอรวด้ายอมช้อ กอเกวด ซึ่งไปยังเมือง
ตรังกานูนัน มีปืนใหญ่ ๔ กระบอกเป็นปืนสามตบรองอย่างใหม่ประจุท้าย
บอก ๓ เป็นปืนใหญ่ตามธรรมเนียม กระสุน ๑๒ นิ้ว ๓ บอก เข้ามาถึง
ปากน้ำเวตาเช้า ๒ โมง รोजักรอยู่ที่หน้าด่าน พระยาพิพัฒน์โกษา หม่อม
ราชทัณฑ์ พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรธานุรักษ์ พระอมรมหาเดช
ลงไปในเรื่อง เดอรัดยอนเฮ ถิ่นมาค้อนรับเชิญลงไปในห้อง แต่ตั้งของ
ซึ่งหัวเมืองจัดลงไปทุกตามธรรมเนียมนั้นไม่รับไว้ ว่าอย่างธรรมเนียม
ไม่มี พระยาพิพัฒน์โกษา หม่อมราชทัณฑ์ แจ้งความว่าท่านเดนาบดี

ทราบว่า เดอรัคยอนเฮ เป็นผู้มั่งร่ำรวยมากทีเดียว ก็ให้ส่งไปต้อนรับให้
สมควรแก่ยศ เดอรัคยอนเฮ ก็ว่าชอบใจท่านเสนาบดีคนนั้นนักหนา แล้วก็ได้
ถามมาถึงพระเจ้าแผ่นดินดินแดนนั้นว่า อยู่เย็นเป็นสุขดีอยู่ฤๅอย่างไร
เมื่อปราศรัยกันแล้ว เดอรัคยอนเฮก็ให้ใ้จกรชนมาถึงกรุงเทพมหานคร
เวลาบ่าย ๒ โมง วัน ๕^๑ คำ ทอดสมขอยุ้ไ้บ้านกงสุดอังกฤษลงไป
แล้วแจ้งความแก่เจ้าพนักงานว่าซึ่งเข้ามาทางนี้ไม่มีธุระอะไร เป็นแต่ตัว
เดอรัคยอนเฮมารับราชการอยู่ในทะเลถึง ๓ ปี บัดนี้ใกล้ถึงคราวจะกลับ
ไป เมืองไหนๆได้เที่ยวไปหมด แต่เมืองไทยยังไม่ได้เห็น จึงเข้ามา
จะขอเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินสยาม ครั้นเวลาเย็นวันนั้นกงสุดอังกฤษเขียน
จดหมายมาถึง ฯ ข่า ฯ ว่า เดอรัคยอนเฮจะขอเข้ามาเฝ้าโดยทางพระราช
ไมตรี ขอให้นัดเวลาวันรับในเร็ว ๆ ย่าให้ข้าจะรีบกลับไป ฯ ข่า ฯ ก็
เขียนตอบไปว่าให้มาในวัน ๗^๑ คำ เวลาบ่าย ว่าจะต้องรับให้สมควร
แต่วังหน้าเดี๋ยงไม่อยู่ เดี๋ยงไปอยู่ไกลทางดินเกือบ ๑๕๐ ไมล์หลายวัน
มาแล้ว ยังไม่มีกำหนดกลับ ถ้าจะรีบกลับไปเร็วเห็นจะเฝ้าไม่ได้

ครั้นวัน ๖^๑ คำ เดอรัคยอนเฮกับขุนนางเรือรบ ๘ นาย กับกงสุด
อังกฤษพากันตงเรือเที่ยวไปรอบพระนคร แล้วไปหากรมหลวงวงศา-
ธิราชสนิทแห่งหนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แห่งหนึ่ง เจ้าพระยาวังวงศ์
มหาโกษาธิบดีแห่งหนึ่ง ก็ไม่ได้ไปพูดจาว่าราชการสิ่งไร เป็นแต่เชิญ
พวกนั้นตให้ไปกินโต๊ะที่บ้านกงสุด แล้วก็กลับไ้ ครั้นวัน ๗^๑ คำ
เดอรัคยอนเฮ กับตัน อาเดกแด่นเคอร์ กับขุนนางมัยค์เป็นเซอร์ และหมอ
รวมกัน ๘ นาย เข้ามาหา ฯ ข่า ฯ ในท่ามกลางเจ้านายขุนนาง ฯ ข่า ฯ ได้

ปราศรัยว่าท่านมานด้วยประสงค์อะไร ก็ว่าไม่มีธุระอันใดเป็นแต่ได้
ฟังกิติศัพท์ว่า พระเจ้าแผ่นดินฝ่ายไทยโปรดอังกฤษมาก จนหัดเรียน
เขียนอ่านภาษาอังกฤษได้ เดอร์ดยอนเฝ้าอยากเห็นอยากชมก็เข้ามา แล
ว่าเวลาที่จะต้องอยู่ในทะเลยังเหลืออยู่อีก ๕ เดือน แล้วจะกลับไปลอนดอน
จะได้กราบทูลแก่ควีนวิกตอเรียว่าได้เข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินไทย ก็
เป็นอันบำรุงรักษาทางพระราชไมตรี ครั้นออกจากที่ชุมนุมขุนนางแล้ว
พวกมันไปหา ๆ ซ้ำ ๆ อีกแห่งหนึ่ง รั้งกันอย่างอังกฤษ เดอร์ดยอนเฝ้า
ว่าคงใจมานานแล้วว่าจะเข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินไทย แลจะใคร่เฝ้า
เจ้าข้างใน แต่หาได้มาทันเวลาไหนไม่ ทราบว่าเจ้าข้างในสิ้นพระชนม์
เสียแล้ว เคยดวงคงเจ้าข้างในใหม่ขึ้นแล้วอยู่ ถ้าดวงคงแล้ว จะขอเฝ้า
ให้เป็นเกียรติยศ ได้ตอบว่าเจ้าข้างในใหม่ยังไม่มี กงสุลอังกฤษว่าแทรก
เข้ามา ว่าน้องสาวของเจ้าข้างในเก่าตดวงแล้วนั้นมียู่ ให้มารับคำนับ
แทนก็ได้ เดอร์ดยอนเฝ้าก็พอใจ รับว่าจะขอเฝ้าเจ้าน้องข้างในเก่าให้รับ
คำนับแทน จึงได้ไปเรียกหม่อมเจ้าพรรณรายออกมาให้รับคำนับด้วย
แล้วก็ไม่ได้ออกหาหนทางขอเรื่องความที่เมืองศรีลังกาเลย การที่เรือบ
มากครั้งนั้นก็ด้วยความโนบายขอพระพิทักษ์พานิชเมืองสิงคโปร์ บอกมา
แต่เงิน ๗ ๑๓ คำ ความในหนังสือว่าเรือบอังกฤษดำหรงขอ ดักกด
ได้เที่ยวไปเยี่ยมเยียนบ้านเมืองต่าง ๆ ที่ไปตั้งอยู่เป็นกอดอนักดี เป็นเมือง
มีกงสุลอังกฤษไปตั้งอยู่ก็ดี หาดายแห่งมาแล้ว บัดนี้ (คือเมื่อเดือน ๑๑
นี้) เรือบดำหนไปเยี่ยมเมืองดาบวน แลเมืองสารวก แลเมืองอื่นๆ

ในเกาะบรูเนอ ได้ยินว่าเรือรบดำนั้นจะขึ้นไปเยี่ยมเมืองไทยในเดือนเคเตมเบอร์เป็นแน่ เซอริวาดต แมกเกาด์แดน ซึ่งเป็นผู้กำกับความเมืองสิงคโปร์ว่าอยู่ว่าถ้าเวลานั้น (คือเดือนเคเตมเบอร์) ว่างการอยู่ จะโดยสารเรือรบนั้นเข้ามาเฝ้าเฉพาะพระพักตร์สักครั้งหนึ่งให้ได้

เซอริวาดต แมกเกาด์แดนนั้น เป็นผู้รักชอบพอกับ ๗ ข้าว ๗ มัหนึ่ง คือไปมาหากันเนื่อง ๆ เมื่อมีเหตุอะไรก็ตอบให้เต็มที่ให้นัยให้สติปัญญาแก่ ๗ ข้าว ๗ มานานแล้ว ถึงในเรื่องเจ้าเมืองสิงคโปร์คิดการอุทธรณ์ที่เมืองตรังทานครึ่งนี้ไม่เห็นด้วย ไม่เข้าด้วย ท่านคนนั้นดูเหมือนจะเป็นคนดีอยู่ เดอร์ดยอนเฮมออกแก่ ๗ ข้าว ๗ ว่า วัน ๓๐ ค่ำ จะลากลับไป การที่คนตกใจซุบซิบกันอยู่เด็กน้อยเคยวันสงบแล้ว แต่เมื่อยังตกใจกันอยู่ มีคนบางพวกชายบ้างหญิงบ้างซึ่งเป็นคนเด็กน้อยไม่เข้าใจชนบราซการ พุดซุบซิบกันสรรเสริญพระเดชพระคุณพระสติปัญญาที่บนมาก ว่าเหตุที่จะเป็นที่เมืองตรังทานครึ่งนี้ว่าเรือรบจะเข้ามาทันทนครึ่งนี้ เห็นที่บนท่านจะทราบอยู่นานแล้ว ด้วยกรมบวรวิชัยก็กว้างขวางตามนายห้างนายร้าน เข้าๆ ไปสืบราชการมาถวายอยู่ทุกวัน ก็เพราะท่านทราบแต่อย่างนั้น ท่านเห็นว่าพวก ๗ ข้าว ๗ แดเด้นาบคตอยู่ทางมลายันัก ภัยจะมาถึงตัวก็ไม่รู้ ครั้นท่านจะทรงตกเตือนก็เห็นว่าจะไม่เชื่อท่าน จึงพาแต่ตัวเธอเป็นตุ๊กใหญ่สำคัญ แดข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่สนิทสนมหลบถอยขึ้นไปเสียให้พ้นทางเรือรบจะไป ถึงได้ไปสู้นอดทนอยากรังรักษาพระองค์อยู่ที่เขาคอกเป็นทีมนั้น แดยังไม่ไว้วางพระทัย รับสั่งให้เธอลงมาฟังราชการ แดให้เรียกกลับมาเสีย ข้าราชการที่สำคัญๆ

ที่โหวดงพระราชหฤทัยได้ ก็ให้มารับกันขึ้นไปเยี่ยม ๆ เพื่อให้พ้นภัย เพราะข้าราชการ เป็นอันมากอื่น ๆ ท่านทราบแล้วว่า เป็นหลายหูหลายใจ ชะไหนเด่นด้วย ท่านจึงไม่ให้โหวดงพระราชหฤทัยให้ไปตามเดี๋ย เดี๋ย ไปประทับอยู่รักษาพระองค์ในกลางคนที่จงรักภักดี หูเดียว คาเดียว ใจเดียว มีผู้พูดกันดั่งนั้นบ้าง เข้าหู ข้าง ๆ แต่เป็นความดีด้วยความจริง ๆ ข้าง ๆ ไม่ได้คิดเห็นอย่างนั้น ๆ ข้าง ๆ เข้าใจว่าเหตุที่จะเป็นทั้งปวง ท่านก็คิด เธอก็ดี ไม่ทราบทงนั้น ถึงเธอไปเที่ยวทุกห้างทุกร้านทุกวัน ๆ ข้าง ๆ ก็รู้ว่าไม่ได้ไปสืบราชการแผ่นดิน ไปด้วยลับชื่อของประหลาด ๆ ที่เข้ามา เอาไปถวายทอดพระเนตรก่อน ไม่ให้คนอื่นซึ่งชื่อเขาไป อนึ่งที่จะเดี๋ย ไปรักษาพระองค์อยู่ที่เขาคอกที่บ้านดันทาน มีบันอยู่กระบอกล มีหอก ก็เต็ม มีเงินอยู่ก็เพื่องกัสดังเดา มีปืนใหญ่มีน้อยลำตราอาวรุ เงินทอง กองแถวทวงทงไว้ทำไม เมื่อจะเกิดเหตุเภทภัยดังเช่นต้นกันเดวมีเป็น อันตรายเดี่ยหมดฤฯ จะเอาอะไรเป็นทุนรักษาแผ่นดินต่อไป แดซึ่งว่าตัว เธอเป็นลูกใหญ่ ท่านจึงพาไปให้พ้นภัย ก็ชายวัน ชายโต อ่อนกว่าเธอ ก็บ่เดา ถึงโง่เง่าไม่มีสติปัญญา เมื่อทำเขาก็ใช้ราชการได้ หนูด้วย หนูกับกัน ถูกเด็กฤาถูกใหญ่ จึงปล่อยไว้ทั้งเดา การที่คนพูดกันดั่งนั้น ๆ ข้าง ๆ ไม่เห็นจริง คงเห็นอยู่แต่ที่ท่านเดี๋ยไปตามดบายพระทัยของท่านเท่านั้น

๑. ชายวัน คือ พระองค์เจ้าสุธารศ ชายโต พระองค์เจ้าวรรัตน์ เป็นกรมหมื่นพิศาล บวรศักดิ์ ในรัชกาลที่ ๕ หนูคู่ช พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา หนูปลุก พระองค์เจ้าหญิงสุดาสวรรค์

เรื่องที่ว่าคนฤๅทว่ามาข้างหลังนี้ อย่ากราบทูลให้ร่ำคาญพระ
กรรมเดช ไม่ต้องการจะให้ขัดเคือง พุทมาให้เรารู้ตอก ว่าเขาวักัน
อย่างนี้ กราบทูลแต่เรื่องราวการในข้างคั่นนั้นเกิด

แต่เมื่อข่าวว่าเรือรบเข้ามา ตกใจกันอยู่นั้น ๆ ข้าฯ ได้แต่งคนให้
ไปสืบตามบ้านกงสุตบ้าง ในเรือรบที่มานั้นบ้าง คำของคนไปสืบเขา
จดหมายเขียนมาให้ ๆ ข้าฯ เป็นภาษาอังกฤษ แผ่นกระดาษ ๓ แผ่นเล็ก ๆ
เขาตอบส่งมาให้เจียบ ๆ ได้ห้องดังมากับจดหมายนี้แล้ว ถ้าเห็นควรจะ
ถวายทอดพระเนตรจงถวาย ถ้าทรงแล้วก็ดี ฤๅไม่ได้ทรงก็ดี ดั้นต้อง
การแล้วจงส่งคืนมาให้ ๆ ข้าฯ ข้อความในจดหมายเหล่านั้น ก็ต้องกันกับ
เหตุที่เป็นจริง จะว่าไปสืบได้ความเท็จมากกว่าไม่ได้ ใครไปให้ข่าวผิดๆ
ไปอย่างไร อย่าตื่นตกใจไป

ที่กรุงเทพมหานครเดียนรอนนทก ตมไม่พัตเตย เวลาบ่าย ๒ โมง

๘๘
ปรอทจนถึง ๘๘ บ้าง เวลาถางคั่นตดตงมาเพียง ๘๖ เวลาจนวนรุ่งตดตง ๘๕

๘๐
เพียง ๘๒ เป็นทตต

จดหมายมาวัน ๓ ๑ คำ บัจจจัตวาคัก คักกราช ๓๒๒๔ เป็นวันท
ในรชกาดบัจจุนน.

พระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

วัน ๓๑๖ ค่ำ (ปีกุนจตุศักราช ๑๒๒๕) หนูค้อยมาหาแจ้งความว่า ท่านรับสั่งให้ส่งมาว่าแก่นัน ด้วยเรื่องอ้ายดีบ่าวจุพาดงกรณ^๑ ร้องฎีกา ถ้าวโทษพระยาอัยฉฐา แลหนูค้อยว่าทรงพระวิตกไปว่าฉันจะไม่ทราบ ความเดิม แล้วจะคิดเห็นไปว่าท่านรับสั่งใช้ให้พระยาอัยฉฐา^๒ คุมเหงจุพาดงกรณ^๑ ถูกขของฉัน ความจริงไม่เป็นอย่างนั้น อ้ายดีคนเดิมเป็นตำรวจ ในพระบวรราชวัง อยู่ในกรมพระฤทธิเดช ครั้นเมื่อฤดูขึ้นพระพุทบาท อ้ายดีคน^๓ คุม สัมครพรรคพวก ไปครั้นกุมเหง กำนันบ้านหนึ่ง ในแขวงพระ พุทบาท เขาไปร้องทุกข์ถวายฎีกาแก่ท่าน ๆ จึงได้รับสั่งให้พระพรหม- ธิบาลชำระได้ตัวพวกเพื่อนอ้ายดีไว้มั่งแล้ว แต่ตัวอ้ายดีหนีหน้า ท่าน เด็ดจกกลับมาแล้วจึงได้รับสั่งให้พระยาอัยฉฐา^๓ สืบการจับตัวอ้ายดี เพราะ ท่านทรงพระวิตกอยู่ว่าอ้ายดีเป็นตำรวจอยู่ในพระบวรราชวัง เทียวกุม เหงราชฎีกาให้ได้ความเดือดร้อนไม่ควรเลย ท่านจะได้ทราบอ่าอ้ายดีเป็น บ่าวจุพาดงกรณ^๑ ห้ามได้โดย หนูค้อยมาว่าดังนี้

ความ^๔ เรืองนั้นฉันจะเด่าถวาย ท่านตามสัจย์ตามจริง แด่ตามที่ได้ ชำระได้ส้วน ครั้นจะสั่งให้ผู้ไปกราบทูลแต่ด้วยปากเปล่าก็จะไม่ถ้วนก็

๑ สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒ พระยาอัยฉฐาเรืองเดช พินเป็นข้าหลวงเดิม ต่อมาได้เป็นพระขาลี้หราชเคโชไชย

ท่านจะไม่หายวิตกจะไม่สบายไป จึงขอรับประทานเขียนหนังสือแข็งแรง
ยดยาวหน่อยหนึ่ง

เมื่อวัน ๒๖ คำ เวลาค่ำ ย้ายดีเอาเรื่องราวมาร้องฎีกาแก่นก
ประเทศาพิทักษ์ เรื่องราวของย้ายดีที่ถอมาร้องนั้น ได้คัดลอกตามคำ
ร้องนั้นห่อมาในซองแล้ว เมื่อฉันได้อ่านคำร้องนั้นแล้ว ขณะนั้นจุฬ
ตกรณึกหาได้อยู่ที่นั่นด้วยไม่ พวกที่รู้จักย้ายดีก็ไม่มีใคร จึงไม่ได้ได้
ถึงกับย้ายดีละเอียดยิ่ง ฉันได้รับเรื่องราวไว้อย่างเดียว จึงให้ตำรวจคุมตัวย้ายดี
ไว้ ครั้นเวลาถึงพระพรหมบริรักษ์ ก็เข้ามา ฉันจึงสอบถามตามเรื่องราว
ย้ายดีอย่าง ย้ายดีได้จับตัวย้ายดีว่าสู้รบมาดังจริง ๆ ย้ายดีนั้นชำระ
ได้ความเป็นดีด้วยสู้รบมาจริง ๆ พระพรหมบริรักษ์ ว่าจริงทั้ง ต้องอย่าง
พระยาอัสสุรานั้นฉันก็ได้ ถือว่าเป็นข้าแต่ที่บนมือที่ต่าง เมื่อพระยา
อัสสุราก็ไปทำราชการอยู่ที่บน ฉันคิดว่าพระยาอัสสุราก็เป็นผู้กว้างขวางเคยสืบ
สวนจากที่ดียวราย จะติดตามจับผู้ร้ายผู้ผิด ที่หลบหลีกหนีหายได้ด้วยง่าย
แต่เป็นผู้มีฝีมือปาก จะชำระความโจรความผู้ร้ายความหัวไม่จับคนสู้
สู้แต่ฉันนั้นเคล้าคล่องแข็งแรง ก็เมื่อฉันจะไม่ใช้บ้าง กระทรวงความ
กรมทบนนมน้อย การที่ฉันของพระยาอัสสุราก็จะไปอับนังอยู่ ฉัน
ขุนหมื่นแต่ตำรวจเก่า ๆ ที่ชำนาญในถ้อยความแต่จับผู้คุมคนตามพระยา
อัสสุราก็ไป ถูกลงไปก่อนนั้นก็มาก ก็ถ้าท่านไม่ได้ทรงใช้ด้วยฤๅใช้ด้วย
แต่ฉันในการที่เขาชำนาญ ความฉลาดอาจหาญของพวกนั้นก็ไปอับ

๑ พระพรหมบริรักษ์ เข้ม บุณยรัตพันธุ์ บุตรเจ้าพระยาภูธราภัย เป็นพระยาสิทธิราช
ฤทธิไกรในรัชกาลที่ ๕

หนึ่งอยู่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดินทั่วไป แต่ไม่เป็นผลประโยชน์แก่ตัวเขาบ้าง
 เจ้านายขุนนางราชบุตรบางเหล่าที่นับถือฝีมือปากของพระยาอัมมมา แต่
 พวกตำรวจเก่า ๆ นั้นยังมีมาก เพราะเขาเคยพึ่งพาอาศัยกันมาแต่ก่อน
 ฉะนั้นคิดเห็นดังนี้ จึงได้สั่งไว้แก่พระยาอัมมมาเป็นคำขาดว่า อย่าคิดว่าเป็น
 ข้างวังหลวงญางวังหน้าเลย ทั้งบ้านทั้งเมืองนั้นแหละ ถ้าที่ไหนแห่งใดเกิดความ
 วิวาทกรณีพิพาทแห่งใดซึ่งจึงราวระดมกัน มีผู้ฟ้องร้องบอกเล่ากัน ถ้ารู้
 กันดี ถ้าดีรู้ว่าพวกไทยสู้ฝีมือกันดี ใคร ๆ ทำเงินแดงกันดี อย่าให้เสียที่
 เสียเวลาเลย จึงให้ตำรวจในพระบวรราชวังที่เคยใช้สอยฤๅจะใช้สอย
 ได้ ให้ไปเกาะครองจับกุมมาว่ากล่าวชำระเอาเถิด จึงเป็นคำดำรับสั่ง
 ของฉันทคำหนึ่งด้วย ช่วยรักษาแผ่นดินให้ราบคาบเถิด เพราะจะ
 หนึ่งให้โจทก์มาฟ้องกันตามกระทรวง ให้ลูกขุนตั้งฟ้องให้ผู้ประทับ ๆ ไป
 คำนวณ แต่ให้ขุนคำทอใดคนใดมาหมายตามธรรมเนียมอย่างความแพ่ง
 ความอาญาตามฉันทแล้ว อย่าผู้ร้ายผู้ผิดตัวจะหนีเสีย จะคิดตามกันไม่
 ทันท่วงที เมื่อฉันทสั่งพระยาอัมมมาดังนี้แล้ว ฉันทได้ว่าสัญญาห้อยเข้าไป
 อีกคำหนึ่ง ว่าถ้าผู้พระยาอัมมมาจับเอาไปว่าทำผิดต่าง ๆ นั้นก็ดี พวก
 ฟ้องของพวกนั้นเกาะเอาไปไว้เป็นจำนำก็ดี ถ้าเกี่ยวข้องเป็นบ่าวไพร่ผู้คน
 บุตรภรรยาฉันทเองฤๅเป็นมหาดเล็กเด็กข้าที่ไว้สอยใกล้เคียงอยู่ ฤๅเป็น
 คนที่ทำการไว้สอยในความประสงค์ของฉันท ถ้าเขามาร้องแก่ฉันท ว่า
 พระยา อัมมมา เกาะครอง เอาไป จงจำไว้ ชำระความ เน้นข้าอยู่ เสีย
 ประโยชน์ของตัวฉันทแต่ประโยชน์ของ บุตรภรรยา ฉันทอย่างใด ๆ ฉันทจะขอ
 ไปถอนเอาความเรื่องนั้นมาชำระเอง อย่าให้เป็นทรงเกี้ยวแก่ผู้ต้องคดี
 อย่าให้เสียประโยชน์เพราะไปคิดความเน้นข้าอยู่ ซึ่งฉันทว่าดังนี้หนักด้วย

จึงไปฟ้อง กล่าวโทษ อ้ายดี แก่แค้นว่าเป็น หัวไม่ฤฯ อย่างไร ดังอย่างหนึ่ง
จนพระยาอภัยภูมิตเห็นว่าเป็นคดีต้องอย่างทณันกับให้ว่าให้ชำระสืบสวน
จับกุม^๕นั้น จึงได้ไปตามจับมารดาอ้ายดีมาจำไว้ ฝ่ายสมุหนุญชของจุพา
ตงกรณ^๕ซึ่งไปค่อว่าทำทนายพระยาอภัย ว่าเป็นทนายโดนคบดหมายมานั้น
นั้นก็เห็นว่าเป็นไม่ชอบ เพราะเหตุที่พระยาอภัยเป็นตระกูลการศาสดรับตั้ง
ของณัน ได้มอบธุระไว้ให้จับผู้ร้าย ไม่ควรทอดโดนคบดหมาย ซึ่ง
พระยาอภัยไม่เชื่อถ้อเจ้าบ่าวนายเด็กน้อย ไม่ปล่อยจำนำ^๕ผู้รายคณ
นั้นชอบด้วยราชการอยู่ ณันไม่ว่าไร แต่ตามเรื่องราวอ้ายดีอ้างดังกต
จุพาดกรณ^๕นั้น ณันก็ตั้งถามที่พระองค์เจ้าด้อม^๕ม^๕ๆ แจ้งความว่าอ้ายดี
เป็นบุตรนายทัก^๕ๆ เป็นคนรับ^๕๑๕ ยกอยู่ในพระยาราชสุภาวดีบ้าน ซึ่งเป็น
ญาติกับแม่เพอ^๕ย^๕ ตัวนายทักตายเสียแล้ว ภรรยาอ้ายดีเป็นหลานพระยา
รัตนกรณ^๕พิมพ์แดง^๕ ซึ่งเป็นเชอพระวงศ์กรม สมเด็จพระศรีสุตาโดย
อ้ายดีมาได้ภรรยาคน^๕นี้ จึงไปหาหลวงกิจจานุกิจประกาศ ให้พามาถวาย
ตัวแก่จุพาดกรณ^๕แต่เมื่อออกโทษ^๕ก่อนเวลาหลวงกิจจานุกิจประกาศ
ตายในปลายปี^๕นั้น มารดาอ้ายดีนั้นก็ดำคัญคิดว่าแม่ผู้ของญาติพระ
องค์เจ้าด้อม^๕ม^๕ จึงตามเข้ามาหาถวายตัวเป็นข้าหลวงเรือนนอกของแม่
เพอ^๕ย^๕ด้วย แต่ครั้งแม่เพอ^๕ย^๕ยังอยู่^๕อยู่^๕ ครั้นครั้นทราบว่าพระยาอภัยเกาะ
มารดาอ้ายดีไป จึงใช้ให้สมุหนุญชของจุพาดกรณ^๕ไปค่อว่านั้นจริง

๑ สมเด็จพระบรมมหาราชเธอในรัชกาลที่ ๕ กรมพระยาสุวรัตนราชประยูร

๒ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

ครั้นเมื่อไม่ได้ตัวมา จะให้จุพาดงกรณบอกความแก่ฉันก็เห็นเป็นความ
 เล็กน้อย จะเป็นพียงร้องกล่าวโทษขุนนางไป จึงได้ตั้งออกไปแก่ภรรยา
 อ้ายดี ให้บอกแก่ผู้ว่าความทุกชั้นของอ้ายดี ก็ให้อ้ายดีร้องถวายฎีกา
 เอาเองเกิด ได้ความตามคำพระองค์เจ้าตม่อมตงนี้ ฉันจึงคิดเห็นว่า
 ดังกิดอ้ายดีเป็นลูกหมู่พระยาราชสุภาวดีปานๆ ถึงแก่กรรมตง อ้ายดีกิด
 จะต้องชำระเป็นไพร่หลวงจึงเข้ามาหา หลวงกิจจานุกิจประกาศ ซึ่งเป็น
 ญาติพระยาราชสุภาวดี แต่ซึ่งเป็นผู้อยู่ในกรมพระสุรัสวดีนั้นพามาหา
 จุพาดงกรณ คือจะหักหนี้เป็นไพร่หลวง แต่ขอพระยาราชสุภาวดีปาน
 นั้น จุพาดงกรณก็ขอไบบ้าง ญาติพี่น้องเขาขอบ้าง ฉันก็เลยยอมหักให้
 ได้มาเป็นไพร่หลวงพอเลี้ยงของแผ่นดินบ้างเล็กน้อย อ้ายดีไม่มีรายชื่อขอ
 ของจุพาดงกรณเมื่อขอขอพระยาราชสุภาวดี ก็ควรที่จะตัดดินเขาอ้ายดี
 เป็นไพร่หลวง แต่เมื่อคิดไปถึงภรรยาอ้ายดีซึ่งเป็นญาติจุพาดงกรณ
 ฝ่ายกรมสมเด็จพระศรีสุตาโดย จะต้องเห็นว่าไม่ควรจะยอมยกให้ดัง
 ดังกิดอยู่ในจุพาดงกรณ เวदानซึ่งจะได้ทราบว่ามีอ้ายดีไปเป็นตำรวจ
 อยู่ในบวรราชวังนั้นหา มิได้เลย ฉันจึงได้ตั้ง พระพรหม บวรวิเศษว่า
 อ้ายดีเป็นผู้มีความชอบจับคนสู้บิณฑิได้พิจารณาได้ความจริง แต่เป็นบ่าว
 เกี้ยวของของจุพาดงกรณ ต้องลักษณะที่ได้ว่าไว้แก่พระยาอัมมมาแต่ก่อน
 ว่าเกี่ยวข้องกับบ่าวไพร่ของบุตรภรรยาของฉันแล้ว จะขอถอนเอาความ
 ไปว่านั้น ฉันจึงบอกอ้ายดีให้ไปฟ้องแก่พระยาอัมมมาในคำร้องอ้ายดีที่ว่า
 สู้บิณฑิ แต่ไปฟ้องแก่พระยาอัมมมาด้วยความสาเหตุ เมื่อเป็นดังนี้ควรจะ
 ต้องพิจารณาใจทักอ้ายดีนั้นก่อนว่าสู้บิณฑิไม่ ถ้าสู้บิณฑิจริงจะเอาเป็น

โจรก็ไม่ได้ เพราะได้ประกาศห้ามไว้แต่ก่อนแล้ว ว่าไทยสู้บยาฝิ่นไม่
 ควรจะเป็นโจรก็กลัวคตชนโรงศาล ไม่ควรจะเป็นพยานในคดีทั้งปวง
 แต่ถ้าเป็นความฉกรรจ์ถึงพันแทงปัดนั้ง ก็คงต้องชำระไปตามความ
 แผ่นดิน เพราะฉันเห็นดังนี้ จึงได้ส่งพระพรหมบริรักษ์ให้ไปถอนความมา
 ให้ไปขอเอาตัวมารดาอายัดมา แด่โจรก็อายัดนั้นมาให้ส่งมาด้วย ซึ่งส่ง
 ให้ไปถอนความมานั้น ก็ด้วยดำริว่าพระยาอัยยหาทำตามฉันสั่ง ไม่
 ทราบว่าทำตามรับสั่งที่บนเคย โจรก็ต้องคนที่ใดมานานคนหนึ่งขออายัด
 เป็นบ่าวพระยาบริรักษ์ราชา ถามก็รับว่าสู้บฝิ่นคิดจริง คนหนึ่งขออาย
 ใหญ่เป็นบ่าวหนูคุ้มยังไม่รับว่าสู้บฝิ่น ความไม่ทันพิจารณาตลอดไป เมื่อ
 ๓๐๖ คำ กองชุดของท่านอยู่ในวังนี้ จึงได้มาต่อว่าให้ทราบว่ายายฉัน
 เป็นตำรวจในพระบวรราชวัง หดบหดกั้นทำความผิดต่าง ๆ เป็นหลาย
 เรื่องหลายราว ท่านก็ทรงขัดเคืองจึงมีรับสั่งให้พระยาอัยยหาตามตัวอาย
 ยัดมาชำระฉันได้ทราบความดังนั้นแล้ว ครั้นวัน ๒๐๖ คำ จึงได้หาพระยา
 อัยยหาถาม พระยาอัยยหาแจ้งความว่ายายฉันเป็นตำรวจในกรมพระฤทธิ
 เฑระ มีนายว่าอายัดพันขาว หดบหดกั้นราชการอยู่ เมื่อท่าน
 เสด็จขึ้นไปประทับที่บ้านฉัน มีความทราบมาถึงท่านว่า อายัดพันขาว
 คนนี้ไปปัดนั้งฉกฉวยรวงกุมเหงราษฎรซึ่งชนพระพุทธรบาท ท่านจึงมีรับสั่ง
 ให้พระพรหมขิบาลไปเที่ยวตามจับ อายัดพันกตัมมากกรุงเทพ ฯ ครั้นท่าน
 เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว จึงมีรับสั่งให้พระยาอัยยหาเร่งรัดชำระ
 เอาอายัดแต่เจ้าหม่อมุนาย ครั้นพระยาอัยยหาชำระ พระฤทธิเฑระคงจำ

หมายว่าอ้ายดี เป็นหัวไม้ทำ ความบ่อยๆ พระฤทธิเดชได้จับได้ อ้ายดีเลย
 ไม่ให้เป็นตำรวจอยู่ในกรมตัวแต่คนเอาหนังสือคุมดักเดี่ยวให้อ้ายดีขาดหนุ
 ไป พระยาอัฐภาจะเร่งเอาตัวแต่พระฤทธิเดชไม่ได้ ครั้นลับไปรู้ว่า
 อ้ายดีมารดาจึงไปเกาะเอาตัวมาจำไว้ จะเร่งเอาตัวอ้ายดี แต่ว่าเมื่อ
 ทำนบตั้งให้ตามตัวอ้ายดีนั้น หนุคุยม้างความประทับความของหนุคุย
 ถ้าวโทษอ้ายดีอีกเรื่องหนึ่ง ว่าอ้ายดีคุมตัวมัครพรคพวกเป็นข้าเจ้าฟ้า
 อิศราพงศ์ แต่อื่น ๆ หลายนคนไปทำนบในโรงตะคร พวกที่หนุคุยรับ
 งานหาไปเล่นอยู่ ฉนั้นได้ทราบดังนั้นแล้วจึงได้ให้ชำระด้วยเรื่องดังกตก่อน
 ให้ถามอ้ายดี ๆ ให้การว่าเมื่อมีเหตุเบญจศกฤกษ์ขาดฉก มารดาอ้ายดี
 ขยอกหาหนังสือคุมดักให้อ้ายดี หากเจ้าหมู่เดิมไม่ได้ จึงได้พาตัวอ้ายดี
 ไปฝากแก่พระฤทธิเดช แต่เป็นจมนลิตธิ์แดนยารักษ์ พระฤทธิเดชจะให้
 หนังสือคุมดักไว้แก่อ้ายดี ว่าเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง แต่ได้หนังสือ
 คุมดักไว้ถึงห้าปี ไม่ได้รับพระราชทานเบยหวัดเลย ภายหลังอ้ายดีไม่
 ต้มครจะอยู่กับพระฤทธิเดช มารดาอ้ายดีจึงได้พาอ้ายดีไปหาพระฤทธิ
 เดชขอคืนหนังสือคุมดักให้ พระฤทธิเดชก็ยอมให้อ้ายดีออกจากตำรวจ
 รับเอาหนังสือคุมดักไป แล้วอ้ายดีมาอยู่กับขุนอมรศักดิ์ดาอุด์ได้ ๕ เดือน
 ๖ เดือน เดินเอาที่เป็นขุนหมื่นรับเบยหวัด ขุนอมรศักดิ์ดาอุด์ว่าไม่ใช่คน
 หมู่เดิมของฉนั้น เป็นคนต่างหมู่ตั้งให้ไม่ได้ อ้ายดีจึงได้ไปหาหลวงกิจจา
 นุกิจประกาศ ให้เข้าถวายตัวแก่จุฬาลงกรณ์เมื่อมีวอกโทศก แต่ใน
 บัญชกรมพระฤทธิเดชชื่ออ้ายดีจะมีฤกษ์ไม่มี บัดนี้พระฤทธิเดชจะตั้ง
 จำหน่ายอ้ายดีอย่างไรอ้ายดีไม่ทราบ ฉนั้นได้หาตัวพระฤทธิเดชมาถาม

พระฤทธิเดช ให้การล้ม คำอัยดี ว่าได้ให้ หนังสือคุมดัก แก้อัยดี ว่าเป็น
ตำรวจในพระบวรราชวัง แต่เป็นการแอบแฝงไม่ได้ตั้งเบียดให้ เมื่อ
อัยดีไม่สมัครอยู่ได้คนเอาหนังสือคุมดักไป ตัวอัยดีไม่มีบัญชาใน
ตำรวจ

ความเรื่องนั้นเห็นว่าถ้าอัยดีเข้าไป เป็นตำรวจในพระบวรราชวัง
ได้รับพระราชทานเบียดหัก ไม่ได้รับพระราชทานเบียดหัก เมื่อมี
หนังสือคุมดักว่าเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง บัญชีตั้งเขาตั้งว่าเป็น
ตำรวจในพระบวรราชวัง ถ้าหนังสือคุมดักยังตกอยู่แก้อัยดี นายตั้ง
ไม่ได้รับคืนไป ก็ควรเห็นว่าเป็นตำรวจในพระบวรราชวัง หดเบียดหัก
หน้ามาอยู่บัญชาลงกรณ ก็ควรจะยอมคืนให้ไป แต่ในเรื่องนั้นายกคน
เอาหนังสือคุมดักไปแล้ว ก็เมื่อไม่เอาไปส่งจำหน่ายต่อผู้รับ ก็คงไป
หาคนตามต้นฐาน ตามบ้านคนตายถึง แล้วจะชอมชอนคนตามบ้านให้
ต้องกับหนังสือคุมดัก ให้คุมดักผู้นั้นต่อไปเป็นแน่ อัยดีก็คงตกเป็นคน
เลื่อยดอยจับพดต เมื่อจะต้องคดีนี้ควรตัดคืนเอาตามหมูปิดาเดิม เพราะ
หนังสือคุมดักเช่นนี้จะแม่นยำเหมือนดังเหล็กดักไม่ได้ บ้วนไปบ้วนมา
คนที่รับหนังสือคุมดักไม่ได้ราชการ ไม่ได้ตาม ๓๐ ยก ๓๒ ยก ๓๕ ยก
เป็นแต่แอบแฝง อ้างว่าคนหลวงอยู่ตงนมอยู่หลายพัน ถ้าจะชำระไปคง
ได้ทุกหมู่ทุกกรมทั้งวงหน้าวงหลัง แต่เรื่องที่เกิดใจผู้ร้ายททางพระ
พุทธบาทนั้น ก็ได้ยินคนเป็นอันมากพูดกันว่าเมื่อเดือนนี้เป็นเพ็ญวัน
ดับบุรุษควรจะไปมาก ตามอย่างที่เคยมา แต่เพราะใจผู้ร้ายซุนนักร
ราษฎรชนไปเพียงท่าเรือได้ข่าวแล้วก็กลัว ถ้าดับมาเดี่ยเป็นอันมาก

ฉันได้ตั้งให้พระยาธรรมาธิบดี กับพระยามหาอำมาตย์ ซึ่งไปอยู่พระพุทธรูป
ชำระต้นตำราเอาตัวผู้ร้ายให้จงได้ พระยาธรรมาธิบดีบอกว่าจับตัวไว้ได้บ้าง
แล้ว ๘ คน ๘ คน แต่ยังไม่ได้ส่งมา

ก็ซึ่งท่านโปรดให้พระพรหมธาดาชำระเมื่อท่านเสด็จไปอยู่ที่ประทับ
บ้านของท่าน ก็ชอบด้วยราชการอยู่ ฉันก็ยินดีด้วย ถ้าโปรดให้ชำระต่อไป
ก็ได้อยู่ แต่พระยามหาอำมาตย์เป็นแม่กองใหญ่ ที่ฉันตั้งให้ชำระความ
เรื่องนี้ เขาก็กลับลงมาอยู่ที่กรุงเทพฯ แล้ว ถ้าท่านโปรดให้พระพรหม-
ธาดา ฤๅพระดาการอื่นๆ ที่ได้ชำระที่ครั้งโน้น มาช่วยกันชำระอ้ายดี
แต่อ้ายอื่นๆ ที่ว่า แย้งชิง พวกตั้งประมุขพระพุทธรูปต่อไป ให้ได้ความจริง
ให้เอาตัวผู้ร้ายเสียจะดี โดยบัณฑิตฉันจะส่งอ้ายดีขึ้นไปชำระที่บน ความที่
มีผู้ไปฟ้องต่อพระยาอัยยการกล่าวโทษอ้ายดีนั้น จะว่ากระไรก็หาได้ความ
ในเรื่องราวของอ้ายดีไม่ แต่นั่นคาดคั้นเห็นจะพ้องในความที่เป็นหน้าที่
ของพระยาอัยยการที่ฉันได้ตั้งไว้ให้ชำระดังอย่างหนึ่ง ท่านก็จะหาได้ทรงฟัง
ด้วยไม่ ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด ฯ

จดหมายมา ณ วัน ๓๑๖ ค่ำ ปีกุนเบญจศก ๑๒๒๕

พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดม นครungskัมพูชา

จดหมาย มายังองค์พระนโรดม ฯ ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชาให้ทราบ
 หนังสือของเรอลงวัน ๗^{๑๒} & คำมอบให้นายราชดาร์ธ้อมากับหนังสือ
 ที่พวกฝรั่งเศสมาอ่านเมื่อวันทำบุญกฐินนั้นได้รับแล้ว แต่ได้อ่านหนังสือ
 ไบบอกพระยาราชวรานุกูล แต่คนหนังสือต่าง ๆ ของพระยาพระเชมรบัง,
 ของฝรั่งเศสบัง, ได้ความถนัดแล้ว ได้รับหนังสือครั้งนั้นความยินดีนักหนา
 เพราะตั้งแต่พระยาราชวรานุกูลออกไปใน กตางเดื่อนี้ ไม่ได้ฟังข่าวคราว
 แต่เมืองอุดงมีไชยเลย ได้ฟังแต่คำเล่าๆต่าง ๆ ว่าเกิดกบฏที่เมือง ตัง
 เกรยกราด แต่มีพวกมาชักชวนกันกำเริบขึ้นได้เร็วทีเดียว แล้วฆ่าพระยา
 จักรวิชัยเสียเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำฤๅ & คำ กัมความวิตกหนัก กัด
 ว่าพวกกบฏจะกักตักทางเลยไม่ให้หนังสือมาได้ ฤๅหนังสือเคยส่งมา
 ตามระยะทางจะมีคนร้ายขัดขวางไม่ให้มาถึง ข้าพเจ้าก็อยากจะได้ใคร่ฟัง
 ข่าวคราวนักหนา เห็นเงยไปถึง ๒ เดือน ๓ เดือนไม่ได้ข่าวมา จึง
 ได้ให้จมนัทพิรักษากออกไปสืบราชการ ความแจ้งอยู่ในท้องตราที่จมนั
 ทพิรักษาก้อออกไปนั้นแล้ว

พวกพระยาพระเชมรซึ่งเข้ามาบรรณาการ เมื่อได้ข่าวเข้ามาว่า
 พวกกบฏได้พระยาเสนาอันซิดเสีย เข้ายึดเอาเมืองกำปอดไว้ ข้าพเจ้า

๑ พระยาราชวรานุกูล บุษรอต ถัลยาณมิตร ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยา
 รัตนบดินทร ที่สมุหนายก

ก็ให้หาตัวมาหรือว่าจะไปทางไร ถ้าจะไปทางบกก็จะส่งไปทางบก ถ้าจะไปทางเรือจะไปขึ้นที่เมืองกำปอด กตัญญูจะชิงดังของเสียหมด ไม่ไปถึงจะคิดอย่างไร เมื่อข้าพเจ้าถามนั้น พวกนั้นจะต้องไปทางเรือกับเรือที่มา โดยว่าพวกกตัญญูจะขัดขวางอยู่ที่เมืองกำปอด ก็จะไปขึ้นที่เมืองกระพงโสม จะเด็ดถอดกุมดังของขึ้นไปให้ถึงเมืองอุคงมีไชยให้จงได้ ข้าพเจ้าเห็นว่าเวลาดำแล้ว ของตอบแทนบรรณาการจะข้ามปีไปผิดธรรมเนียม จึงได้จัดของตอบแทนบรรณาการตามเคยบ้างเพิ่มเติมตามต้องการบ้างมอบให้ไป ครั้นภายหลังได้ยินว่าไปจิตใจสงสัยกันขึ้นชาวคลังสองนายไม่ไว้ใจกัน ไปคิดอ่านกับพวกนักกองคี่เยี่ยมบุตรของเขธ ไปทำหนังสืออายัดสิ่งของเงินทองของเรอ ไม่ยอมให้พวกพระยาพระเชมรที่คุมบรรณาการมาพาไป สงสัยว่าพวกนั้นจะไปเข้ากับพวกกตัญญูเสีย คุณศรีสุริยวงศ์ได้ให้ไปตามพวกพระยาพระเชมรเหล่านั้นกลับมาแต่ปากน้ำ แล้วชำระเรียกเอาเงินแดงสิ่งของที่ต้องในอายัดไว้ แต่ของตอบบรรณาการแต่ทองคำตอบบรรณาการนั้น พวกนั้นเขารับว่าเขาจะคุมไปให้ได้แล้ว ข้าพเจ้าแต่เดี๋ยวนั้นจะไม่ยอมให้ไปก็ไม่วรรเพราะเรอได้มีความเชื่อถือในเขาใช้เข้ามา มีใบบอกเป็นสำคัญ ครั้นจะมาเชื่อถือผู้อายัดที่ที่เท่านั้น จะกักไว้เสียก็ไม่วรร ต้องให้ไปตามธรรมเนียมที่หนึ่ง ถ้าพวกนั้นจะทรยศแก่เรอไป จะพาของไปหายสาบสูญเสียเรอไม่ได้ ข้าพเจ้าจะใช้ให้เรอใหม่ก็ได้ แต่เห็นว่าพวกนั้นถ้าพาของไปสาบสูญเสียก็มีความผิด เพราะมารับขันแข่งแรงว่าจะคุมเอาไปให้ได้ จึงได้มอบให้ไป มิใช่ข้าพเจ้าข่มขืนให้ไปทางนั้นให้จงได้

ข้าพเจ้าได้มีความวิตกกังวลอยู่แล้วว่าจะมีอันตราย เพราะพวกกบฏข้า
 ขั้วขวางทางเสีย จนหนังสือบอกก็มาไม่ได้ การเกิดกบฏครั้งนี้ข้าพเจ้า
 ก็ควรจะร้อนใจเร่งช่วยเรือกหน้า แต่ครั้งนี้ได้ยินว่าพวกฝรั่งเคียดชัง
 มาอยู่ที่เมืองอุดมไชย เขาจะว่ากระไรก็ยังไม่รู้ ครั้นจะให้กองทัพ
 จู่โจมออกไป ก็กลัวจะมีเหตุยุ่งเกี่ยวเป็นที่เข้าใจผิดกัน แลการที่เมือง
 อุดมไชยนั้นอย่างไรก็ไม่ทราบแน่ชัด จะคิดการจัดการไปก็ไม่ถูก ถึง
 กระนั้นก็ได้ให้พระยาภูธรเกรียงไกร หาญคุมกองทัพ ออกมาที่เมืองพระ
 ตระบองพังราชการศุให้รู้แน่ การจะผันแปรอย่างไร บ้านเมืองอำนาจ
 น้อยมาพัวพันกับอำนาจใหญ่ ไม่ได้พูดจากันให้เข้าใจก่อน จะทำไป
 ก่อให้เกิดอะไรขึ้น ๆ ขอบ ๆ ต้องรอรอพระราชการให้แน่แก่ใจก่อนจึงได้รอรมา ๆ
 ว่าถึงเรื่องที่จะตั้งการอภิเษกเรือน เมื่อพระยาราชวรานุกุลกลับ
 ออกไปเมื่อเดือน ๓๓ นั้น ข้าพเจ้าได้ตั้งการออกไปเป็นแต่ตั้งเขปว่าให้
 ไปปรึกษาคิดอ่านการอภิเษก ว่าจะจัดแจงการอย่างไรจะดี เมื่อไรจะ
 จัดการพร้อมมูล การงานที่จัดแต่ฤกษ์ยามที่ดีจะประจวบกันควรจะได้
 ก็ให้บอกมาให้แจ้ง อนึ่ง แต่ก่อนข้าพเจ้าได้ว่าอยู่ ว่าฤดูเดือน ๘
 เดือน ๘ เป็นลมตะวันตกกลงเรือออกไปเที่ยวทะเลข้างฝั่งตะวันตกกลัน
 ธรรมเรียบร้อยส่ายดี ฤดูเดือนยี่เดือนยี่เดือนสามเป็นลมตะวันออก ถ้า
 ลงเรือออกไปเที่ยวตะวันออกส่ายดี ก็เมื่อเดือนเก้าเดือนสิบปี
 เบญจศก ข้าพเจ้าได้ตั้งเรือไปเที่ยวทะเลฝั่งตะวันตกจนถึงเมืองคาน
 ครนกลับมาพบพระยาราชวรานุกุล ข้าพเจ้าจึงได้พูดเล่นว่า หน้าลม
 ตะวันออกจะลงเรือไป เที่ยวฝั่งตะวันออก จนถึงเมืองกำแพงเมือง บันทัย

มาศจะได้ฤกษ์ไหม้ ถ้าไปถึงเมืองบันไทยมาศ ญวนจะออกมาหาฤกษ์ไหม้
 โดยญวนจะว่าเป็นศัตรูจะเอาเรือแล่นไปเรือแจวมาไล่ก็จะมีทัน พระยา
 ราชวรานุภตว่าไม่เป็นไร ถ้าข้าพเจ้าออกไปถึงเมืองบันไทยมาศญวน
 ก็จะออกมาหา ฝ่ายเธอกับพระยาพระเชมรถ้าทราบก็คงจะลงมาจับที่
 เมืองกำปอด ถ้าพูดอย่างนั้น ข้าพเจ้าก็เคยพูดอยู่บ่อย ๆ แต่ครั้งเธอ
 ยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ จำได้โดยย่อว่าได้ถามเธอครั้งหนึ่งว่าถ้าข้าพเจ้าออกไป
 ถึงเมืองกำปอด องค์พระหริรักษารามมหาคีรีราชินดี จะลงมาพบ
 ข้าพเจ้าที่นั่นได้ฤกษ์ไหม้ เธอก็ตอบว่าเห็นองค์สมเด็จพระหริรักษารามจะลงมา
 การพูดกันอย่างนั้นแล้วก็เลิกไป เธอก็จะนึกได้อยู่กระมัง ก็ที่จริงในปิ่น
 นั้น ข้าพเจ้าได้กำหนดไว้ว่าจะทำบุญฉลอง พระบรมอัฐิ พระเจ้าอยู่หัวที่
 ดือนแล้วทั้ง ๓ พระองค์ แต่พระอัฐิท่านที่เป็นต้นพระวงศ์แต่สมเด็จพระ
 ฝ้ายใน ตามอย่างการซึ่งเคยมีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก เมื่อเวลาพระชนมายุท่านครบ ๖๐ ปี ได้มีการฉลอง
 พระบรมอัฐิเป็นอย่างมา บัดนี้ข้าพเจ้ามีอายุครบ ๖๐ ปี จึงได้ศรัทธา
 จะทำบุญฉลองพระบรมอัฐิเป็นการใหญ่อย่างครั้งนั้น แล้วจะเผาศพ
 บุตรหญิงของข้าพเจ้าด้วย ก็การในท้องสนามแต่ก่อน เคยทำในหน้า
 ร้อนเดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ แต่ครั้งนั้นข้าพเจ้าคิดว่าจะให้ทำเสียใน
 เดือนนี้ เพราะกลัวว่าหน้าร้อนความไข้ดังรากมกมี้ ทำการไปจะไม่
 สมบาย ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้รับจัดการปลูกเขาปลูกเมรุขึ้นแต่เดือน ๑๒
 เมื่อนาท้องสนามเลิกแล้ว แต่พระยาราชวรานุภตเมื่อจะไปในเดือน ๑๓

นั้น เห็นจะไม่รู้ว่าจะมีการใหญ่ในเดือนนี้ จะสำคัญเสียว่า เห็นจะมีต่อ
เดือน ๔ เดือน ๕ ตามเคยอย่างแต่ก่อน จึงไปคิดอ่านนัดหมายกับเธอ
ให้ตั้งมารับสุพรรณบัตรที่เมืองกำแพงเมื่อเดือนยชน ๓๓ ค่ำ แล้วจะ
กลับขึ้นไปอีกเชกที่เมืองอุคงมีไชยเมื่อเดือนยแรม ๓๓ ค่ำ แดพระยา
ราชวรานุภูถกกลับเข้ามาถึง กรุงเทพ ฯ เอาความ ทนดหมาย กันนั้น มาบอก
แล้วมาชวนข้าพเจ้าออกไปเมืองกำแพงในเดือนนี้ บอกว่าเธอมาคอยรับ
อยู่แล้ว จิตแจ่มแจ้งที่ไว้รับข้าพเจ้าแล้ว ก็การที่เท่าการเป็นเหมือนกับ
ที่เขาว่ากัน ว่าคนหนึ่งฝัน คนหนึ่งแก้ ข้าพเจ้ากับพระยาราชวรานุภู
ต่างคนต่างไม่รู้การกัน พระยาราชวรานุภูไปพูดที่โน้นอย่างนั้นก็ด้วย
สำคัญว่าในเดือนนี้ข้าพเจ้าจะว่างอยู่ จะมีการต่อเดือน ๔ เดือน ๕ ฝ่าย
ข้าพเจ้าสำคัญว่า พระยาราชวรานุภูจะรู้กำหนดซึ่งข้าพเจ้าตั้งอยู่แล้ว ถึง
จะไปกำหนดนัดหมายการอภิเษกก็คงจะกำหนดต่อเดือน ๔ ฤๅที่แท้
พระยาราชวรานุภูจะรู้กำหนดที่ข้าพเจ้าตั้ง แต่จะสำคัญเสียว่าเป็น
กำหนด เร่งการ อย่างที่ เคยเห็น มา เช่นแต่ก่อนที่ ทอด โฉนด บาดหมาย กัน
การใด ๆ ถ้าจะมีข้างข้าพเจ้าให้พร้อมแต่ในเวลาอย่างรุ่ง ถ้าจะมีข้างบ้ายก็
ว่าให้พร้อมแต่ในเวลาอย่างเที่ยง ก็คิดไหลเลื่อนไปนั้นแล ครั้นพระยา
ราชวรานุภู กลับเข้ามาถึง จะมารุกเร้าเร่งให้ข้าพเจ้าไป เมือง กำแพง ใน
เดือนนี้ให้ได้ ก็กำลังทำการใหญ่อยู่พร้อมกัน ข้าพเจ้าจะทำการ
เสียไปอย่างไรได้ ถึงคุณศรีสุริยวงศ์ แดพระยามนตรีสุริยวงศ์ ก็ช่วย

๑ การตระเตรียมรับเสด็จที่เมืองกำแพง ที่ในหนังสือพงศาวดารเขมรตรงกัน

๒ พระยามนตรีสุริยวงศ์ ขุน บุนนาค น้องสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

กันทำการอุบายอยู่ ไม่มีช่องที่จะไปเลย จึงได้มีตราให้ขุนเพชรอินทรา
 ถี้อออกไป อนึ่งข้าพเจ้าก็ยังสงสัยไม่สู้เข้าใจ ด้วยการบังคับที่เรียก
 พระกรุณาพิเศษคนอื่น ๆ ด้วยเห็นในพงศาวดารเป็นการเปลี่ยน ๆ ไป
 แลจะตั้งชื่อน้อยว่าองค์พระนโรดม เปลี่ยนแต่สร้อยชื่อ กลัวเธอจะไม่
 ชอบใจ จะเห็นไปว่าไม่เลือนที่ให้มีศักดิ์สูงชั้น แต่ความคิดข้าพเจ้า
 เห็นว่าจะขึ้นชื่อน้อยเป็นดี เหมือนตัวข้าพเจ้าเอง ถึงเป็นเจ้าแผ่นดินชน
 ก็ไม่ได้เปลี่ยนชื่อเก่าเลย เพราะว่าเคยสืบมาแล้ว จะใคร่ชี้แจง
 ให้เธอทราบเสียก่อนจึงจะลงสุพรรณบัตรได้ จึงได้เขียนจดหมายให้
 ขุนเพชรอินทราถี้ออกมา ความก็แจ้งอยู่ในจดหมายนั้นแล้ว ครั้น
 เมื่อขุนเพชรอินทราออกไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้รับแก้พระยาราชนุกูล
 ว่าถ้าขุนเพชรอินทราถี้ออกไปแล้วขอเข้ามาแจ้งความเป็นแน่แล้ว จึง
 จะได้เขียนสุพรรณบัตร ก็เมื่อเวลาได้เขียนสุพรรณบัตรนั้น ถ้ายังเหลือ
 อยู่ในเดือนนี้มาก พอจะให้ออกไปทันกำหนดวันเดือนนี้แรม ๓๓ ค่ำได้
 ก็จะจัดให้ พระยานนทร์ สूरียวงศ์ คุณสุพรรณบัตร กับ เครื่องยศ ทุกอย่าง
 ตลอดจนไปจนยานมาศเครื่องสูงให้พร้อมกัน ไปทำอภิเษกให้ทันฤกษ์
 ก่อน จะรอไว้แต่ดอกจันทน์พกาซึ่งเป็นเครื่องประดับกับเสื้อ คือ
 เมื่อใดข้าพเจ้าออกไปพบกับเธอได้ ที่เมืองกำแพงดิ่งจะประดับให้เธอเอง
 เป็นศิริสวัสดิมงคล ถ้าการจะได้เขียนสุพรรณบัตรเป็นปลายเดือนนี้ จะ
 ออกไปให้ทันฤกษ์ในเดือนนี้ไม่ได้แล้ว ก็จะให้เลื่อนมาหาฤกษ์ต่อไป

๑ ดอกจันทน์พกา นั้น คือที่มาเป็นจากราชอิสริยาภรณ์พระที่นั่ง ๑ ในรัชกาล
 ที่ ๕ ครั้นนั้น แรกทรงสร้างขึ้น

เดือน ๔ แต่หนังสือสัญญาที่ปรึกษาคงตกกันแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ประทับ
ตราให้ ควรจะให้ไปถึงเธอเสียก่อน จึงได้มอบให้พระยาราชวรานุก
คมนตรีหนังสือออกไปส่งเสียก่อน แดการซึ่งจะให้หาคือเธอเข้ามา
รับสุพรรณบัตรแด่อภิเชกในกรุงเทพ ฯ นี้ ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ว่าเลย เพราะ
รู้ว่าบ้านเมืองพึ่งราบคาบลงใหม่ เธอจะมาได้ฤกษ์มาได้ก็ไม่ว่า
แน่ เห็นแต่ตามอย่างครั้งองค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีพระองค์
เอง และองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราช พระองค์นั้นนมัสการ
เหตุว่ารับในกรุงเทพ ฯ แต่ครั้งองค์สมเด็จพระพิริยวัฏ ๗ นั้น พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาเพชรพิชัย เชิญสุพรรณบัตร
ออกไปพระราชทานที่เมืองอุดมไชย เพราะการครั้งนั้นรบพุ่งฉุนวายเป็น
กบฏจนอยู่ ก็ครั้งข้าพเจ้าจะอย่างไรก็ไม่ฉันใด ข้าพเจ้าก็ไม่อาจ
บังคับได้ ว่าได้แต่ที่ว่าจะให้ตัวข้าพเจ้าไปส่งสุพรรณบัตรให้เธอที่เมือง
กำแพงในเดิมนั้น ไปไม่ได้เพราะติดการใหญ่อยู่ ถ้าเดือน ๔ จะไปได้
ถึงหน้ามดดำภาคต้นถมจะใหญ่ ผังตะวันออกก็แก่มีเหมตที่แถม
ที่พวกได้ไปทกระยะไม่ต้องถ่วงคณตม เหมือนคราวฤดูมตะวันตก ถึง
ในท้องตราซึ่งข้าพเจ้าแต่งให้ไปกับพระยาราชวรานุกนั้น ก็ไม่มีบังคับ
ไปบอก ว่าให้เธอเข้ามารับอภิเชกในกรุงเทพ ฯ นี้ ข้าพเจ้าแต่ง
ท้องตราให้แล้ว ก็ถ้าจะออกไปด้วยการงาน ภายหลังท่านผู้หลักผู้ใหญ่
ท่านคิดอ่านกับพระยาราชวรานุก ว่าถ้าข้าพเจ้าจะออกไปเมืองกำแพง
แต่เดือน ๔ เห็นจะมีความลำบากนัก เพราะคณใหญ่ถมแข็ง ถ้า
พอเธอจะเข้ามารับในกรุงเทพ ฯ ได้ ข้าพเจ้าก็ไม่ต้องลำบาก การ

อภิเชษณ์ก็จะไ้ทำ เป็นการใหญ่ให้ผู้คนถนัดปรากฎ แก่คน เป็นอันมาก
 คิดกันว่าจะทำที่ศาลาธุชุนใหม่ มิ่งงานการให้ครึกครื้น แล้วจะสวม
 มงกุฎให้ ชน ยานมาศ แท้ เครื่อง สูง กลดองชนะ ให้ เป็น เกียรติยศ ใหญ่ใน
 กรุงเทพ ๗ นั้น แล้วจึงจะให้กัณฑ์ออกไปส่งโดยเร็ว ให้ทันการฉลอง
 ที่เมืองอุคงมีไชยอีกงได้ ท่านคิดจัดแจงที่บ้านเรือนดมเด็ของค้ใหญ่ไว้
 จะให้เรือประทับอยู่ แต่การจะมาได้มีมาได้นั้น ให้พระยาราชวรานุกฎไป
 ทารือคูก่อนตามแต่จะเห็นควร เพราะการที่คิดกันนั้น เป็นแต่พูดเพลิดน ๗
 ไป ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ได้ลงในท้องตราเป็นบังคับบัญชาของข้าพเจ้า เพราะ
 เห็นว่าเป็นการจะบังคับดงเป็นแน่ไม่ได้ เมื่อจะยอมกันอย่างไรข้าพเจ้า
 ก็ยอมอย่างนั้น ท่านก็เป็นแต่จดหมายมาทารือเรือ ความดีความจริง
 นั้น ว่าแต่ใจความนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้ทำให้ล้มดั่งพระยาราชวรานุกฎไป
 นิดไ้วัน ๗ เพราะการใหญ่ของข้าพเจ้ามีค้ด้วย เพราะพระยา
 ราชวรานุกฎไปนค้อย่างนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้รู้ด้วย การเป็นเช่นเขาว่า
 คนหนึ่งผ่น คนหนึ่งแก่ การท่นิด ๗ ไ้แล้ว ก็ผ่นแปรเดื่อนไปไ้ดมา
 อย่างนั้น ก็เป็นปรกคิของเมืองไทย เขาก็อยู่ในกรุงเทพ ๗ นมานาน ไ้
 เห็นการเช่นมากกว่าร้อยครั้งพันหนไม่ไ้ช้ฤๆ ในการดว่นข้าพเจ้า คือ
 จารึกสุพรรณบัตร แด่จัดเครื่องอิสริยศทั้งปวง ข้าพเจ้าก็ได้ให้ทำ
 ให้จัดพร้อมเสร็จแล้ว สุพรรณบัตรได้ให้จารึกในวันอาทิตย์เดือนยี่
 แรม ๘ ค่ำ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีประ โคมข้องไชยแตรตั้งข
 ดงบายศรี มี กำนน ตามอย่าง ธรรมเนียม สุพรรณบัตร ผู้ม บรรดาค้กิด สูง
 พระยาพระเชมรที่เข้ามายุในกรุงเทพ ๗ แด่ท่านทั้งหลายทั้งปวงก็ทราบ

ด้วยกัน ถ้าจะมีผู้ใดมาคิดคดางแคงสงสัยว่าข้าพเจ้าขุนของหมองหมาง
กับเธอประการใด จึงคิดอ่านเหินฉันทแปรจะย้ายไปอย่างอื่นจึงไม่ไป
อภิเษก ให้สมกับการที่พระยาราชวรานุกุลไปนัดหมายไว้นั้น ถ้าผู้ใด
วิตกสงสัยไปดังนี้ การนั้นไม่ต้องกับสิ่งที่เห็นแต่เป็นจริงเถย เจ้านาย
ฝ่ายเขมรทั้งปวงซึ่งดำรงชีพอยู่ในกาดบดิน ผู้ใดจะเป็นที่สนิทคุ้นเคยกับ
ข้าพเจ้ามากกว่าเธอมิฤย คิดดูเถิดถึงการเมื่อเวลาปลายแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวเธออยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้นเป็นอย่างไรรัก
ข้าพเจ้า เธอก็ยอมแจ้งใจอยู่ทุกประการ เมื่อคบใจแคบจิตก็ยอม
ไปมาหาสู่กันมิด ๆ เวลา ๒ ยาม ๓ ยามมิใช่ฤย ว่าถึงการฝ่ายฝรั่งเศส
เมื่อมาเป็นข้าเช่นนี้ ข้าพเจ้าจะได้คิดยกโทษผู้ใดในเมืองเขมร ว่าเพราะ
ผู้ใด ๆ หนึ่งอย่างนั้น ทำอย่างนั้นจึงเป็นอย่างนั้น ดังคนเป็น
อันมากคิดคด ฤยถ้าคิดว่าข้าพเจ้าจะคิดคดนั้นหาไม่ได้ ข้าพเจ้าว่าตาม
เห็นจริง ๆ ถึงโดยว่าคงแต่หลงมากับศอกกับ คนในเมืองเขมรทั้งไพร่
ทั้งผู้จะไม่ได้นิใครพูดจาปราศรัยว่ากระไรกับฝรั่งเศสเถย ก็เมื่อเจ้า
เวียตนามก่อความให้เกิดเหตุ จนฝรั่งเศสได้เมืองญวนฝ่ายใต้ตกเป็นของ
พระเจ้าเอมเปรอ ซึ่งมีอำนาจใดใหญ่ชน กว่าเจ้านายฝ่ายฝรั่งเศส แต่ก่อน
อย่างนั้นแล้ว เมืองเขมรก็ทางทศาทาที่ชายกซึ่งจะมีอยู่ไม่ให้ฝรั่งเศส
เข้ามาทศาทาย แลดวงหาทางที่จะเป็นผลเป็นประโยชน์แก่เขานั้น จะ
ให้ไม่รู้รักกันเหมือนอย่างแต่ก่อนที่เคยจะเป็นได้ฤย แต่ในกรุงเทพ ฯ นั้น
แต่ก่อนฝรั่งเศสนอกจากบาดหุดวงก็ไม่มี กับดินฝรั่งเศสก็มาทำไมตรีมี
กงสุตมาตั้ง มีลูกค้าฝ่ายฝรั่งเศสเข้ามาค้าขายแคงอยู่แต่เคยเป็นอันมาก

แต่หากว่าที่กรุงเทพ ฯ ขอมริบเส้นไม้ตรีเดี่ยวยัดโดยง่าย ก็ไม่ต้อง
 เคียงขุ่นวุ่นวายเหมือนกับเมืองญวน ประการหนึ่งในกรุงเทพ ฯ นี้ได้รับ
 เป็นไม้ตรีกับเมืองอังกฤษ เมืองอเมริกา เมืองวิตันดา เมืองเดนมาร์ค
 เมืองโปรตุเกส เมืองห็นเดียติก แดเมืองปรัสเซีย ซึ่งทำสัญญาแทน
 เมืองอื่นออกถึง ๒๓ เมือง แต่กงสุลเข้ามาตั้งอยู่ถึง ๘ กงสุล แดใน
 กรุงปารีสของพระเจ้าเอมเปอรังเศส แดกรุงลอนดอนของพระเจ้า
 กรุงอังกฤษ ก็ยอมให้ฝ่ายไทยตั้งขุนนางไปอยู่คอยฟังราชการแด่ปรึกษา
 หรือการต่าง ๆ ไทยได้มั่งกงสุลอยู่ในกรุงปารีส ชื่อพระสยามธุราทรักษ์
 อยู่ในกรุงลอนดอนชื่อพระสยามธุระพาหุ ก็ในกรุงเทพ ฯ นี้มั่งกงสุลมา
 ประจำอยู่ ๘ บ้าน ๘ เมือง เมื่อมีการเกี่ยวข้องของกงสุลถึงกันประการ
 ใดบ้าง กงสุลเมืองอื่นก็เป็นพยานรู้เห็นอยู่หมด ใครจะมาทำเกิน ๆ
 ผิดกฎหมายแต่ยุติธรรมไปก็ระอาชยกันอยู่ การก็ค่อยยังชั่ว ก็การข้าง
 เมืองญวนนั้น เพราะทำคักถึงความชกกับฝรั่งเศส แด้วยภายหลังต้อง
 ขอมแพ้แก่ฝรั่งเศส ให้ทำสัญญาไม่ให้คบค้ากับบ้านอื่นเมืองใด ญวน
 ก็ยอมตาม ยกเมืองญวนฝ่ายใต้ให้แก่ฝรั่งเศส ก็เมื่อฝรั่งเศสมาอยู่ใน
 เมืองญวนฝ่ายใต้ ก็เป็นพันธมิตรกับเมืองเขมรจะไม่ให้ไปมาถึงกัน
 อย่างไรได้ การจะเป็นอย่างไรในข้างโน้นก็ได้ทุกประการ ไม่มี
 ใครเห็นเป็นพยาน ไม่ต้องถัดว่าการครหานินทา เขมรมีกำดั่งน้อยจะรู้
 ทำอย่างไรได้ ขั้วพระเจ้าคาคิจเห็นใจเธอแด่พระยาพระเชมรผู้ใหญ่อยู
 หมดจริง ๆ ไม่ได้ขุ่นข้องหมองหมางอันใดด้วยเหตุนี้

กับคนตมเต็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส มีรับสั่งให้องติเออร์โอบาเรต์

เจริญพระราชดำรัสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี แต่ถ้อยรับดังรับคำ
 เสด็จมาว่า พระราชอาณาจักรฝรั่งเศสได้มาตั้งอยู่ในเมืองญวนฝ่าย
 ใต้ อยู่ใกล้เมืองเขมร ๆ เป็นเพื่อนบ้าน อดีตมิราดจึงได้มาทำสัญญา ๆ
 นั้นจะขอให้ตั้งอยู่ แต่ให้เป็นไปตามที่เธอได้รับยอมทำทุกประการ ก็
 การที่เมืองเขมรปฏิพัทธคิดพินกับ กรุงเทพ ๆ น้อยอย่างไร ก็ให้คงเป็นไป
 อย่างก่อน ไม่ขัดขวางอันใดเลย มองติเออร์ โอบาเรต์ รับจะทำ
 หนังสือสัญญาขึ้นยื่นอย่างนั้นให้ไว้เป็นสำคัญ ถึงการก่อนไปข้าพเจ้าก็
 คาดเห็นการ ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสคงจะว่าอย่างนั้น ก็การที่เมือง
 เขมรปฏิพัทธคิดพินกับไทยอยู่อย่างไรแต่ก่อนมานั้น เป็นแต่รู้ด้วยกัน
 ตามการที่เคย ครั้นนานไปภายหน้าสืบ ๆ ชั่วอายุคนไป จะเกิดพิศ
 ษิตสำคัญผิดกันขึ้น จะไม่มีสิ่งใดเป็นที่อ้าง ข้าพเจ้าจึงได้ให้พระยา
 ราชวรานุฤตไปจดหมายไว้แจ้งการทั้งปวง ซึ่งปฏิพัทธ คิดพิน กันนั้นลงเป็น
 หนังสือสัญญา เมื่อทำมาแล้วข้าพเจ้าได้ตรวจดูเห็นว่าถูกต้องตามการ
 ที่เคยมาแล้ว จึงลงตราให้ไปแก่เขตนับหนึ่ง เก็บไว้ฉบับหนึ่งเป็น
 สำคัญ ก็ซึ่งทำสัญญานี้จะทำด้วยรังเกียจอะไรกับเธอก็หาไม่ เป็น
 แต่จะให้มันเป็นแบบแผนยั่งยืนไว้ เพื่อจะให้สืบไปในภายหน้า เกิดออก
 ว่าจะมีความเข้าใจผิดกันไป

ก็แต่เรื่องซึ่งเกิดกับญวน มองติเออร์ โอบาเรต์ กองตุลาฝรั่งเศส
 ก็ได้มาคิดกันกับท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ จะให้ฝ่ายไทยแต่ฝ่ายฝรั่งเศสไปให้
 พร้อมกัน อภิเชกเธอให้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ตายตามอย่างอ้างว่า
 ครองสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชพระองค์นั้นได้รับสุพรรณบัตรตั้งไปแต่

กรุงเทพ ฯ นั้แล้ว ภายหลังก็ไปรับทองคำมาแต่เมืองเวียงตนามเป็นสอง
ฝ่าย ถึงองค์สมเด็จพระศรีวิชัย ฯ ก็เหมือนกัน ได้รับสุพรรณบัตร
ไปแต่กรุงเทพ ฯ แล้ว ก็ไปรับทองคำจากกรุงเวียงตนาม มีนามว่าคัก
พัตติวงศ์ ในสองคราวเจ้าแผ่นดินเขมรนั้น เมื่อมีหนังสือมาถึงไทยก็ใช้
ชื่อไทย เมื่อมีหนังสือไปถึงญวนก็ใช้ชื่อญวน ญวนกับไทยไม่ชอบ
กันจึงแยกย้ายกันตั้ง ต่างคนต่างว่าเมืองเขมรเป็นของตัว ก็ในที
ไทยญวนว่าเมืองเขมร เป็นของตัวใน คราวเดียวกันนั้น ฝรั่งเศสไม่คิดดิน
ฝรั่งเศสเป็นไมตรีอันสนิทกับไทยก่อนญวนจึงชิงชิง ไปขอทำสัญญา
ไม่ให้ทำจึงต้องเกิดรบกัน จนฝรั่งเศสได้เมืองญวนฝ่ายใต้เป็นของฝรั่งเศส
แล้ว เมืองเขมรเป็นเพื่อนบ้านอยู่ใกล้จึงมาทำสัญญาช่วยทำนุบำรุงเมือง
เขมร แทนที่ญวนแต่ก่อน เพราะเป็นไมตรีกับไทย การปฏิพัทธ์อันใด
ของไทยที่มีอยู่ในเมืองเขมรก็ให้คงที่ มีอำนาจในเมืองเขมรเท่ากัน ขอ
ให้กรุงเทพ ฯ แ่่งขุนนางเชิญสุพรรณบัตร แ่่งเครื่องยศ ตามเคย ออกไป
พร้อมกันกับฝรั่งเศส อภิเชกแล้วประกาศให้รู้ทั่วกันว่า เจ้าแผ่นดิน
ฝรั่งเศสกับเจ้าแผ่นดินสยามเป็นไมตรีกัน พร้อมใจกันอภิเชกขอให้
เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร ก็ถ้าผู้ใดยังขึ้นเป็นกบฏขัดขวาง ก็ชื่อว่า
ไม่นับถือเจ้าแผ่นดินใหญ่ทั้งสองฝ่ายจึงช่วยกัน คิดอ่าน ปราราปราม เตี้ยให้
จงได้ การที่ทั้งสองฝรั่งเศสว่าดังนี้ รูปความก็เข้าเรื่องกันกับหนังสือ
ที่ฝรั่งเศสเขียนให้เธอที่เมืองอุดมไชย ที่ตั้งเข้ามาให้ดูนั้นแล ท่าน
เสนาบดีผู้ใหญ่ได้ฟังดังนี้แล้ว ปรีक्षाเห็นพร้อมกันจะให้พระยามนตรี
สุริยวงศ์ คุณ สุพรรณบัตร แ่่งเครื่อง ราชอิศริยยศ ทั้งปวง ออก ไป ทำ การ

อภิเชกแก่เธอ ให้ทันในเดือนหกเป็นเดือนฤกษ์ดี แต่จะให้ไปทางบกก็กลัวจะช้า จะไปทางเรือชนเมืองกำปอดก็จะเกิดขวางด้วยพวกกบฏ คิดกันว่าจะให้โดยสารเรือรบฝรั่งเศสลงไปไฉ່ง่อน จึงจะขอให้ฝรั่งเศสพามาส่งให้ถึงเมืองอุดมไชย จะได้พร้อมกันกับพวกฝรั่งเศสด้วย แดการก็จะได้ปรากฏว่าไทยกับฝรั่งเศสปรองดองกันในการอภิเชกนี้ แต่ได้ยินว่าที่ซึ่งจัดไว้รับพระยามนตรีสุริยวงศ์นั้นฝรั่งเศสเข้าอยู่เสียแล้ว ขอเธอได้คิดอ่านจัดที่อยู่ประทับให้พระยามนตรีสุริยวงศ์พอสมควร ถ้าอุ่นวยอยู่ด้วยการงานต่าง ๆ ก็ให้คิด กับพระยา ราชวรานุฑ ม่อนฉนให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ได้มีที่ประทับที่อาศัยเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้าด้วย วงเก่าที่องค์แก้วฟ้าอยู่นรือเสียหมดแล้วฤฯ ถ้าไม่รังเกียจจะให้ประทับที่นั้นก็ไค่ ว่านก็เป็นการไถ่ดา การทงปวงก็สุดแต่เธอกับพระยาราชวรานุฑจะปรึกษาหารือกันตามเห็นควรนั้นเถิด ฯ

พระยามนตรีสุริยวงศ์ คน ทงปวง ก็ยอมรับว่า เป็นญาติ อันสนิท ของข้าพเจ้าจริง ๆ เคยเป็นราชทูตไปถึงเมืองอังกฤษ แล้วเมื่อกลับมา ก็ได้เฝ้าเจ้ากรุงฝรั่งเศส ข้าพเจ้ารับบอกความมาทงนด้วยจะให้รู้ก่อน ถ้าได้บียงอาหารที่เมืองอุดมไชยขัดสน เพราะพวกกบฏกักทางเสีย ก็คิดกับพระยาราชวรานุฑ พระยาราชโยธา ให้จัดซื้อข้าวม่อนออกไปให้พ่อผู้คนในเวดามื่อจะทำการอภิเชก เงินสำหรับซื้อได้บียงอาหารข้าพเจ้าได้ฝากออกไปไว้ที่พระยาราชโยธามี่ คิดกันกับเขาเถิด ฯ

จดหมายมา ณ วัน ๒๕ ค่ำปีชวดดศกศักราช ๑๒๒๖ เป็นวันที่ ๔๗๓๐ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ฯ

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าไชยลังการเจ้านครลำพูน

จดหมายมายังเจ้าไชยลังการ พิศาลโศภากยคุณ หริภุญชัย มหา
เจดีย์บุชากร ราชภุมระชาดา ประดิษฐานิบัติ เจ้านครลำพูนให้ทราบ
ข้าพเจ้าได้ฟังข่าวข้างงาต้นทบอกตงไปนั้น ได้ให้กรมช่างได้เลี้ยง
ผู้ถือหนังสือดูแล้ว กรมช่างคิดเห็นว่าเป็นช่างนิยมแท้ เพราะมีต้น
งาใหญ่กว่าปลายงา แต่ปลายงาจะมีได้งาขึ้นปรากฏออกมาฤาไม่ ถ้ามี
ได้งาเห็นออกมาก็เป็นที่สงสัยว่าข้างงากำจัด มีผู้คัดแต่ให้งามเป็นช่าง
นิยมไป ถ้าไม่มีได้งาแต่ถ้าต้นงาไม่ใหญ่กว่าปลายเป็นเหมือนขนาย
แต่เป็นงาโตงวงก็เป็นที่สงสัยว่าจะเป็นช่างดีขอ ถ้ามีต้นใหญ่กว่าปลาย
งา แต่ปลายไม่มีได้งาเห็น ก็เป็นอันรู้ว่า เป็นช่างนิยมแท้ ถ้างา
เพียง ๒ นิ้วเข้าไปจนต่อยกงวงจึงเห็นงา ก็เป็นช่างนิยมอย่างเอก ถ้างา
ยาวกว่า ๒ นิ้ว ต้นกว่า ๕ นิ้ว ก็เป็นโท ถึง ๕ นิ้วไม่เกิน ๖ นิ้วก็เป็นตรี
ถ้าช่างนี้เป็นช่างนิยมจริง ข้าพเจ้ามีความยินดีมาก เพราะ
ช่างนิยมงาต้นแท้ ได้ยินว่ามีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นอยู่เป็น
กรุงเทพ ฯ ได้ยินชื่ออยู่ ๔ ช่าง ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเก่าเด็กมาแล้ว ใน
กรุงเทพ ฯ อมรรตน์โกสินทร์นี้ ช่างนิยมที่แท้ไม่เป็นที่สงสัยยังไม่มี
เคย มีช่างหนึ่งเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ช่างเจ้าอนุเวียงจันทน์ถวายเมื่อปีจอ ฉศก ศักราช ๓๑๗๖ ช่างนั้นแต่แรก

มามั่งพันไพรปาก ๔ นิ้ว ๓ นิ้ว ปลายงาถมเป็นรูปไข่ แต่กรม
ช้างเชื่อว่าไม่ใช่ช้างเนียม เพราะเขาเห็นได้งาดำอยู่ที่ปลายงา ทั้งสองข้าง
เชื่อว่าเห็นจะเป็นช้างงากำจัดออก เจ้าเวียงจันทร์จะแกล้งแต่งงาให้เป็น
ช้างเนียมมากถวาย ในหลวงก็ทรงสงสัยอยู่ เป็นแต่จะให้เจ้าเวียงจันทร์
ตีใจก็พระราชทานนามไว้เป็น “พระบรมนาเคนทร์คเชนทรราช คำแหง
หาญหัวเข็ม ลักษณะเนียมประทุมทัศน์ เณริมขวัญพระนคร เกียรติ
ขจรจบสดก มิ่งมงคลเลิศฟ้า” แด่ชำนันครนอยู่นานมาหลายปี ก็มี
งาออกยาวออกมากกว่า ๗ ๓ นิ้ว ก็นำออกขอรยขอเดียงว่าเป็นช้าง
เนียมนั้นไป แต่ชำนันฟังชอบกลอยู่ด้วยปลายงาเล็กแต่ต้นงาใหญ่ ค่ะเน
เห็นว่างาจะงอกออกมาอีกไม่ได้ คุชชิตอยู่จึงจะเป็นช้างเนียมแท้

บัดนี้เขาฤดูฝนฤดูหนาวทางดินยาก จะรอไว้ต่อแฉ่งหน้าเดือน
เดือนสามจึงจะพาเดินมาดี ๆ แต่ข้าพเจ้าอยากใคร่ได้เห็นเร็ว ๆ ถ้าพอ
จะพามาตั้งที่เมืองตากได้ในต้นฤดูน้ำ ก็ให้พระยาตากค่อแพทยลงมา
ตั้งที่เพนียดใดก็จะดี แต่การเป็นช้างสำคัญอยู่ ดูทางช้างเมืองลาว
ของท่านเป็นอย่างไรรู้ เดินช้างสำคัญมาจะยากจะง่ายอย่างไร ข้าพเจ้า
ก็ไม่ทราบเลย การจะควรเป็นอย่างไรที่สุดแต่ท่านผู้เป็นเจ้าของช้างแต่
เจ้าของบ้านเมืองจะเห็นควรแล้ว แต่ทำตามเห็นนั้นเถิด

ในมิชวด ๓ ค่ำ ที่กรุงเทพฯ ก็ต้องได้ช้างพังเผือกอย่างเอกข้าง
หนึ่ง พบในโขดงเที่ยวอยู่ในท้องทุ่งแขวงกรุงเทพมหานครอมรรัตน
โกสินทร์ขึ้นเองในวัน ๒๖ ค่ำ แต่พวกกรมโขดงเขาต้อนไปจับคดอยู่ที่

คอกบ้านนาแขวงเมืองนครนายก ได้เมื่อวัน ๗ ๖ ค่ำ บดินช้างพังเผือก
 นั้นมาอยู่ที่โรงพักตำบลเพี้ยดกกรุงศรีอยุธยาเก่า จะได้รับมากกรุงเทพฯ
 อมรรัตนโกสินทรันในเดือน ๙ ข้างขึ้น ข้างนี้ตัวแดงแดงขาวกว่า
 พระยาเศวตโรยราที่ส่งมาแต่เมืองเชียงใหม่ แดพระยาเศวตรถชลักษณะ
 ที่ส่งมาแต่เมืองน่านครั้งนั้นเป็นแน่ ได้เทียบดูแล้ว ข้างเผือกก่อนตัว
 แดแดงเหลืองแก่ไป ข้างนี้เผือกดีตัวขาวมาก แดแดงตัวขนหางเหมือนสี
 ขนจามรทงดิน เต็มอกไม่มีด้นประปนเลย ข้างนี้สูง ๓ ศอกคืบ ๔ นิ้ว
 ข้าพเจ้าได้สั่งให้พวกดาวที่ถือใบบอกของท่านลงมานั้นไปดูด้วยแล้ว ฯ

จดหมายมา บัณฑิต ฦๅ (จุลศักราช ๑๒๒๖)

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระราชาคณะ

นโม อรหโต สมมา	สัมพุทฺธสฺส มเหสีโน
นโม อุตฺตมขมฺมสฺส	สวากุขาตฺสสฺสว เตนิช
นโม มหาสงฺฆสฺสตาปี	วิสฺสุทฺธสฺสตทิกฺขจโน
นโม โอมาคฺยารทฺธสฺส	รตนคฺตยสฺส ตาธุกั
นโม โอมากตฺตสฺส	คสฺส วตฺตคฺตยสฺส ปิ
นโมการปฺปภาเวน	วิคฺคณฺนคฺ อุปทฺทวา
นโมการานุภาเวน	สฺวคฺติ โหตุ สฺพพฺพา
นโมการสฺส เตเชน	วิริมิหิ โหมิ เตชวา

ใต้คาถานี้ สำหรับขับตัวให้กล้า ในที่จะทำการพิชิตทั้งปวง ถ้า
พระสงฆ์ที่เป็นพระราชาคณะ ในหลวงเลี้ยงด้วยนิตยภัตรอยู่เป็นนิตย์ดีกว่า
พระญวน แลรู้จักอายแก่พระญวนที่หมั่นสวดมาก ๆ นาน ๆ แล้ว จะ
ออกสู่หาให้คดองท่องให้จำได้แล้วจึงเอาเพิ่มสวดในท้าย สัมพุทฺธ
ตามจบ เมื่อเวลาสวดพระราชพิธีตรุษสารท แดการโสกันต์ แดการ
มงคลพิเศษต่าง ๆ อย่างอื่นซึ่งสำคัญ ๆ มิใช่สวดมนต์วันพระตามธรรมเนียม
แต่มิใช่การฉลองพระอายุได้จะดีจะงามจะสมควร

การอันนั้นจะเป็นยศแก่พระราชาคณะถาหรานุกรม แดพระพิธีธรรม
แดพระปริต ซึ่งในหลวงยกย่องให้มียศ สูงศักดิ์กว่าพระสงฆ์อนักรตามัญ
แดการที่สวดมนต์จะเป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้าแผ่นดิน ผิดกว่าที่วง

เจ้าบ้านขุนนางแตรราชวร แต่ควรใช้ในการที่เรียกว่าพระราชพิธี

หนึ่งคาลา ยัม ยัม เทวมนุสฺตํ แต่ก่อนไม่มี เมื่อมาขึ้นในหลวง
ก็ชอบบุญคุณท่านผู้แต่งผู้ยอมสวดมนต์กัณฑ์

ยังมีอีกอย่างหนึ่ง เป็นคาลาดำหรับพิธีฐานการพระราชพิธีสำหรับ
พระนครให้กัณฑ์ดังนี้

อรหัง สมมาตมพุทฺโธ

มหาสงฺฆัง ปิโพเชติ

พุทฺโธ ชมโม สงฺโฆ จาติ

อณฺณมณฺเฑววิโยคา ว

พุทฺโธ ชมมุตฺตํ โพเชตา

สงฺโฆ จ สวากโก พุทฺธุตฺตํ

วิสุทฺธิ อุตฺตมํ เญจํ

สวคฺคตติ ปตฺนุนานํ

สมมาปฺปิปชฺชนฺตานํ

วิสุทฺธิ สัพพะเกตฺเตหิ

นิพฺพานํ ปรมํ สุมณฺ

เอเตน สจฺจวชฺเชน

รตนคฺคตยานุภาเวน

อุปทฺทวณฺตรายา จ

มา กทาจิ สมฺมุตฺตํ

อาโรกฺยสฺสขณฺเฑว

อุตฺตมํ ชมมชฺฌมคา

อิจฺเจตํ รตนคฺคตยํ

นानาโหนตฺตมํ วัฏฏโต

เชกฺกภูตมฺปนตฺตโค

ชมโม สงฺเขน ชาริโต

อิจฺเจกาพทฺชเมวิทํ

โตกตมํ รตนคฺคตยํ

อุตฺตโน สุตฺติกามินิ

ปรมา ย วิสุทฺธิยา

โหติ ทฺวเขหิ นิพฺพุติ

นิพฺพานํ ปรมํ สุตฺตํ

สวคฺคตติ โหตุ สัพพะทา

รตนคฺคตยเคชฺสา

อุปสฺสกา จ สัพพะโส

รฏฺฐํ สยามานเมวิทํ

คโต ทํชายุตฺตํ จ

คพพคณณญฯ สัมปโตย
 ภวนคฺ สัมปคตคณคฺ
 เค ฯ รฏฺชณญฯ รกฺชนคฺ
 สยามานํ รฏฺชปาถํ
 สิทฺทมคฺ สุทฺทมคฺ
 เอตถํ รตนคฺยถํ

สุํ สพฺพคฺ โสคฺติ ฯ
 สยามานํ รฏฺชปาถํ
 สยามรฏฺชิกเทวตา
 รหมามิเดหิ ปุชฺชิตา
 สิทฺทมคฺ อิทํ ผลํ
 สัมปสาทนเจตโส ฯ

กาลาทั้ง ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ คาลานี้ สำหรับเสกพระราชพิธีให้ซัง ถ้าจะ
 มาสวดต่อ ยัม ยัม เทวมนุสฺสํ กัจะตํ เพราะสมควรเฉพาะแก่แผ่นดิน
 สยาม งามเป็นพระราชพิธีหลวง คิดไปอย่างหนึ่งก็ดูเหมือนจะดีกว่า
 สิริริติ แด่ สพฺพพุทฺธา ที่พานจะเอะ ๆ อยู่ข้าง ๆ จะดีกว่า นกฺขคฺยคฺ
 ภูตํ ที่แปลไม่ออกแฉวน ๆ อยู่ ผูกคัมพณฺ์ไม่ถูก แต่เมื่อเห็นว่า
 โบราณไม่มีมาจะไม่เอาก็ตาม แต่คาถาเหล่านี้ ประโยคทั้งสามความก็
 ไม่เห็นมีผิดสิ่งไร มีผิดอยู่แต่จะต้องเดาต้องท่องต้องบ่นต้องซ้อม จะ
 ต้องเห็นข้อยต้องยากลำบากไป ถึงไม่เดาไม่ใช้ ใช้แต่อย่างเก่า ก็คงได้
 ผ่าฉนแตกกระเจาดเหมือนกัน ไม่พอที่จะรู้ ๆ ู้ ให้เห็นข้อยเลย ถ้าคิดว่า
 อย่างนี้ก็เป็นผิด ขอรับประทานโทษเถิด ฯ

ที่ ๑๓

พระราชหัตถเลขาถึงองค์สมเด็จพระนโรดม เจ้ากรุงกัมพูชา

๑ จดหมายมายังองค์สมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวาวตาร เจ้า
กรุงกัมพูชาให้ทราบ

บัดนี้ข้าพเจ้าขอหารือแจ้งโหวตคำไทยที่ใช้นั้นดี แลพูดกันเป็น
หลายอย่าง เขาก็จะทราบอยู่แล้ว ถ้าจะจดลงเป็นตัวอย่างให้หมด ตั้งแต่
คำกราบเพ็ดทูลในทูลที่พัน ว่าข้าพระพุทธเจ้าได้ฝ่าละอองธุลี
พระบาทลงไป จนถึงคำไพร่พูดกันว่ามิ่งวากุ เป็นตัวอย่างคำต่าง ๆ โดย
ลำดับ อย่างสูงหาอย่างต่ำทุกอย่างไป ก็จะเห็นเข้าปวยการบรรทัด จะ
ขอตัดเอาแต่ในที่สุดของสิ่งนี้ ว่าอย่างไรจะควรนั้น

ก็คำพูดเรียกตัวว่าฉัน เรียกผู้ฟังว่าท่าน เป็นคำในผู้ทักทายเสมอกัน
ผู้มาอายุอ่อนพูดกับผู้มาอายุแก่ คำเรียกตัวว่าข้าพเจ้า เรียกผู้ฟังว่าเธอ
เป็นคำผู้ทักทายเสมอกัน แต่เป็นคำผู้อายุมาก พูดกับผู้อายุน้อย การนั้น
ก็หาเป็นปรกติกันไม่ บางทีผู้อายุมากทำถ่อมตัว แก่ผู้อายุน้อย พูดว่า
ฉันว่าท่านก็มี ถ้าผู้พูดมียศสูงพูดกับผู้มียศต่ำ ว่าท่านว่าฉันเคารพตาม
อายุบ้าง ว่าเธอว่าข้าพเจ้าทำดั่งให้มียศเสมอบ้าง เขาเป็นประมาณนัก
ไม่ได้ ถ้าจะมีผู้ถามว่าสิ่งใดเป็นประมาณก็จะต้องตอบว่า การที่เคยกัน
มานานเป็นประมาณไม่มีกระดาก ๆ

ก็จะว่าในเจ้านายฝ่ายเขมรเคยพูดกันมากกับข้าพเจ้าอย่างนักพระองค์
 ดั่งวน นักรบองค์นี้ แดงองค์สมเด็จพระท้าวธรรมมหาราชคิดแต่
 อยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ อายุแก่กว่าข้าพเจ้า ๆ เคยพูดว่า ท่านว่าฉันแต่เดิมมา
 แดงข้าพเจ้าก็นับถือท่านทั้งสามนั้นว่าเป็นเจ้าเหมือนกันตัว แดงได้ตัวข้าพเจ้า
 เหมือนเป็นน้องของท่านทั้งสามนั้นตามอายุ จึงพูดอย่างนั้น ครั้นเมื่อเธอ
 แดงได้ตัวข้าพเจ้าเหมือนเป็นน้องของท่านทั้งสามนั้นตามอายุ จึงพูดอย่าง
 นั้น ครั้นเมื่อเธอแดงน้องของเธอเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าก็นับถือ
 ว่าเป็นเจ้าเหมือนตัว แดงได้ตัวเหมือนดังเป็นอาวของเธอ จึงใช้โวหารพูด
 ข้าพเจ้าว่าเธอ ไม่ใช่ว่าท่านว่าฉัน อย่างพูดกับนักพระองค์ดั่งวน นักรบ
 องค์นี้ แดงองค์สมเด็จพระท้าวธรรมมหาราชคิด แต่โดยคำนึง
 เอาเองว่าอย่างนั้นสมควรอยู่แล้ว โวหารที่ใช้ยังนักเหมือนนักกับคำที่
 ข้าพเจ้าพูดกับเจ้านายพี่น้องของข้าพเจ้า ที่แก่กว่าไม่มากนักแต่อ่อนกว่า
 เธอจะทราบอยู่แล้ว ว่าเจ้านายฝ่ายไทยที่แก่กว่ามาก เจ้านายผู้น้อยไว้
 ตัวอ่อนน้อมแก่เจ้าผู้ใหญ่ คล้ายกับไพร่อ่อนน้อมแก่ผู้ดี ถ้าแก่กว่าไม่
 มากนักถึงแก่กว่ามากกว่าด่าทอหน่อยหนึ่งไม่ต้องกราบกรานคานหมอบ
 จึงใช้ท่านใช้นั้น ที่อ่อนกว่าก็ใช้เธอแดงข้าพเจ้า ก็ในครั้งนั้น เธอก็ได้
 ได้อภิเษก เป็นเจ้ากรุง กัมพูชามียศเสมอด้วยองค์สมเด็จพระท้าวธรรม-
 มหาราชคิดแล้ว ฤๅจะพิเศษไปอีก ฝรั่งเสศเข้ามาทำสัญญา ว่า
 เอมเบเธอ พระเจ้ากรุงฝรั่งเสศรับอุปถัมภ์เธอให้เป็นเอกราชไม่ขึ้นเมือง
 ไต ฝ่ายไทยก็ไต่ยอมรับสัญญานั้นแล้ว ก็ข้าพเจ้าจะมีหนังสือไปมาถึง
 เธอ จะกลับมาใช้คำว่าท่านว่าฉันดังพูดกับองค์สมเด็จพระท้าวธรรมมหา

อิศราธิปัตย์ ตามยศที่เธอเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาแล้วนั้นไม่ควรแท้จริง ถ้าจะคิดด้วยยอมให้เป็นเอกราช แล้วจะใช้โวหารเช่นพระราชดำลงไปเมืองอื่นๆ ที่เป็นเอกราช คือในคำที่ควรจะว่าข้าพเจ้าที่ว่ากรุงสยาม ในคำที่ควรจะว่าท่านที่ว่ากรุงนั้นๆ คือกรุงฝรั่งเศส กรุงอังกฤษ กรุงเวียดนาม แต่อื่นๆ นั้นฉันใด จะใช้ว่ากรุงสยาม กรุงกัมพูชา เหมือนอย่างราชดำลงไปเมืองเอกราชก็ควร ข้าพเจ้าก็ไม่มี ความรังเกียจเลย จะยอมให้ทั้งสองอย่าง แต่ว่าจะใช้มาเองไม่หรือก่อนก็ยังไม่อาจชั่งอยู่ ด้วยผิดการที่เคยมาแต่ก่อน เกตอกเธอจะสำคัญไปว่าข้าพเจ้าจะวางการที่คุ้นเคยกับเธอเสีย แล้วแต่มาอีกโวหารใหม่เป็นดังแตกดินประชันประชิดไป ถ้าเธอจะถนัดคิดเห็นเป็นไปดังนี้ ก็จะเป็นที่ข้าพเจ้าเสียใจนัก ก็แต่เมื่อจะพูดยืนอยู่ไม่ย้ายไม่ยกคงอยู่อย่างก่อน ก็ยังวิตกไปว่าเกตอกเธอจะคิดเห็นว่าข้าพเจ้าไม่นับ ไม่ถือ จึงพูดยืนอยู่อย่างก่อน ไม่ใช่โวหารให้สมควร สัมภาษณ์ที่เจริญที่ยังชนไปเธอได้ในบัดนี้ จึงต้องมีคำหาหรืออันนั้น^{๕๕} แฉกออกมา ความใจจริงของข้าพเจ้า คิดเห็นว่าตัวเธอไม่เหมือนผู้อื่น ข้าพเจ้าเคยนับถือเหมือนลูกหลานของข้าพเจ้ามานาน จึงใช้โวหารขยู่อย่างเดิม ด้วยเข้าใจว่าถ้าเธอจะขัดเคืองข้าพเจ้าว่าไม่ยกโวหารสมควรแก่ยศใหญ่ของเธอในบัดนี้ เป็นที่เห็นว่าดูถูกดูหมิ่นไม่นับถือ ถ้าอย่างไรไปนั้นๆ จะเป็นอันดีกว่าที่หากว่าเธอจะคิดเห็นว่าข้าพเจ้าตั้งความคุ้นเคยอย่างก่อนเสีย แล้วแต่ประชันประชันดินแตกแก่เธอ เพราะฟังอำนาจอัน^{๕๖} ฤาอย่างไรไป จึงได้ใช้ยืนอยู่อย่างก่อนเป็นโวหารผู้แก่พูดกับผู้อ่อนในตระกูลไม่ย้ายยก การที่หาหรือมานั้นเธอจะเห็นชอบอย่างไร

ขอตอบมาให้ทราบ โดยตรงสู่จิตใจอย่าเป็นชั้นเชิง ข้าพเจ้าอยากแต่
จะรักษาสู่จิตใจกับเธอ ไม่ให้มันซบเซาซบเซาหมองหมางด้วยเหตุต่างๆ มาแต่
ข้างโน้นข้างนี้ ข้าพเจ้าไม่มีที่รู้มานะ ถ้อยถ้อยคำถ้อยคำถ้อยคำถ้อยคำอย่าง
ท่านแต่ก่อน เธอพิจารณาเหตุการณ์ที่เคยเห็นกิริยาข้าพเจ้าในกรุงเทพฯ ะ
ก็จะเห็นจริงดังข้าพเจ้าว่า หรือมาทางนี้โดยดุษฎีจิตใจอย่าคิดไปว่าถ้อย
ถ้อยอะไรเลย ฯ

จดหมายมา ณ วันที่ ๓๕๖ ค่ำ ปีมะแมศก ๑๒๒๗

พระราชหัตถเลขา

ว่าด้วยพระอาการกรมหมื่นมเหศวรประจวร

อาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ๖ นั้น ข้าพเจ้าเสียใจอยู่กรมหมื่นมเหศวร ๖ ไม่ได้ให้รู้ว่าเป็นอย่างไรบ้างเลยแต่อาการยังเบา แดการสืบสาววยุติมาแต่แรกจะเป็นจนอาการมากขึ้นอย่างไรไม่ได้ให้รู้บ้างเลยพอจะสังเกตได้บ้างก็ไม่ได้ให้รู้ แต่ฝ่ายข้าพเจ้าไว้อใจกรมหมื่นมเหศวร ๖ อยู่แต่ครั้งกรมวิศิษฐาณยังไม่ป่วยหนัก ข้าพเจ้าได้ตั้งทักกรมวิศิษฐาณต่อกรมหมื่นมเหศวร ๖ แสดงความคิดว่า ดั่งดั่งแสดงว่ากรมวิศิษฐาณจะเป็นโรคร้ายในรัชทายาท กรมหมื่นมเหศวร ๖ ก็ได้รับว่ากรมหมื่นมเหศวร ๖ เองก็แสดงด้วย แต่ตั้งเตือนกรมวิศิษฐาณให้รักษาตัวทางนั้นไม่ชอบใจเลยจึงได้คิดว่ากรมหมื่นมเหศวร ๖ เห็นจะมีปัญญาละเอียด โรคภัยในตัวที่เป็นที่น่ากลัวบังเกิดขึ้น ก็เห็นจะรับร้อนระวงสืบสวนแพทย์หมอยุติมา บริรักษาช้างโน้นช้างนี้ รักษาเกี่ยจนโรคแรกจะเกิดมันขึ้นเสียโดยเร็ว ไว้อใจอยู่ดังนี้ กรูปรพรรณที่จะเห็นเป็นเงาโรคในอวัยวะที่เดเห็นก็หาสังเกตได้ไม่ จนเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๓๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก (๑๒๒๘) นี้ เข้ามาในวังวันนั้นกลับไปเสียเร็วเรียกตัว ไม่ได้จึงได้ทราบว่ามีป่วย แต่ตัวข้าพเจ้าไม่เป็นหมอ และดัดจริตของหมอในบ้านนั้นเมือง นกกับข้าพเจ้าไม่ถูกกัน ที่เขาว่าอย่างหมอมว่าตามตำราตามเคยนั้น ข้าพเจ้าก็ไม่เชื่อเลย

ผากกว่าระบายออกมา ตามที่ค้างอยู่จึงได้เบ่งตัวทงปวง ให้เฟื่องฟูอยู่เป็น
 ปกติ ยิ่งดมอีกบางจำพวกเกิดขึ้นในภายใน แต่ไฟธาตุย่อยอาหารแดง
 กำลังโหดที่แปร คงอยากให้เกิดแต่ธาตุรอนทเดอดกิมบ้าง ดมต้องอย่าง
 คือดมเหลือหายใจ แดงเกิดขึ้นในภายในดังว่านั้น เมื่อذنเหลือเพื่อ
 พาย ก็เกิดระบายออกมา เป็นหาบเรอจามไออวักแฉมายดมต่าง ก็ดม
 ต่างนั้นลอดน้ำกรตในกะเพาะอาหารไป จึงให้กลิ่นร้าย ถึงทางอื่นก็ดม
 กลิ่นแต่ไม่ลอดกะเพาะอาหารจึงไม่ร้าย ก็ดมจำพวกนั้นที่จะกลายเป็นดม
 จับแดนมมชอต่าง ๆ นั้นไม่มี เหมือนสัตว์ที่เดินก็คอกคิของโลหิตที่เดิน
 ไปในหลอดเส้นด้วยกำลังลมหายใจเข้าเบาไป เปรียบเหมือนเราเห็นน้ำนุด
 ชอกกระบอกฉีดฤๅสุรร้าย ก็ถ่ายน้ำนั้นคิอยู่นั้น จะเรียกว่าลมฤๅน้ำเก่า
 อากาทคนเป็นจึงเวียนมีคิหน้ามวตาดึงด้วยเรียกว่าลมนั้น ข้าพเจ้า
 เห็นว่าเป็นเพราะเสมหะแดงโลหิตแค่นั่นเข้า จนโลหิตระอาตทางชีพจร
 กัด ดมที่จะหาบเรออวักฤๅผายทางต่างโดยปกติก็คิด จะเดินโดยสะดวก
 ไม่ใคร่ได้ ต้องคั่นคองแหวกของทคนทงวด คั้นด้วยแรงเกินปกติไปจึง
 เกิดอาการเช่นชน ก็อาการเช่นจะมีมา เพราะชราคร่ำครวของกายที่
 ตากอยู่กับรอนของระคูนาน เหมือนหมอนามนทคิอยู่บนกองเท่าริงฤๅ
 ที่เค็ดต้องถึงวดเข้าแค่นเข้าเองที่ذنอย แดเกิดกั้นเกิดฝาระไรๆไป ว่า
 นแดตามธรรมดาอายุด้ตัว ก็ยังมีคิคิอีกอย่างหนึ่ง แดอาหารต่างอย่าง
 ยาบางขนาน ที่ทงกินไม่ชอบแก่โลหิตแก่เสมหะก็ทำโลหิตแดเสมหะ
 ให้แห้งให้คั่นเข้า ให้ลมชีพจรแดมที่จะเดินออกโดยปกติเดินไม่สะดวก
 อย่างหนึ่ง เดินผิดทางไปอย่างหนึ่ง เดินอ่อนไม่แรงไปอย่างหนึ่ง จึงได้

หมดจะออกโดยปรกติก็คิดขัดขวางทางเข้าบ้างออกไปบ้าง ก็ให้เกิดอาการ
 ต่าง ๆ คือหิวโหยวิงเวียนแฉะไร ๆ ต่าง ๆ ไม่สบายขึ้น ครั้นถึงเวดากิน
 อาหารก็มากินกับข้าวต้มแกงเครื่องร้อนเข้าไป ทนได้นิดก็เข้าไปละลาย
 เติ่มหระแดโดหิดที่แค้นค่นอยู่ให้เหวออกไป เหมือนน้ำมันที่คนแฉะแข็ง
 อยู่เขาชนคังไฟทำคดบโหลออกไปคล้ายกับก้อน เมื่อนั้นอาการที่ว่ามาทาง
 ปวงนนักหายในทันที ก็ด้วยเป็นดังนี้ จึงได้สมมุติว่าหิวข้าวจนตมจับ แฉะ
 ท้องจนตมจับ ฤาอดอาหารนานตมกำเริบ กินอาหารได้น้อยตมกำเริบ
 การสมมุติเช่นนั้น เป็นขึ้นด้วยเหตุนี้แน่ ตมจับออกอย่างหนึ่งเกิดด้วย
 จิตระคือเสียใจร้องไห้มากนัก ตกใจหวาดมากนัก ฤาหิวระแรงแเกิน
 มากนักตมจับก็มี โรคเช่นนั้นเกิดด้วยจิตระรูป ความโสมนัสโทมนัสแรง
 หนักไป ทำเหตุยั่วตุให้พิการ ตมหายใจจับโดหิดรักษาตัวไม่ทัน
 เติ่มหระแดโดหิดค่นแค้นเข้าในทันใด คนที่เขารูการนี้แท้ เขาหายากิน
 ยานตุทุทมิใช่เครื่องร้อน ไม่มีศรัทฏุกแต่อื่น ๆ เป็นแต่เครื่องบำรุง
 โดหิดให้งามแฉะอาหารการกินข้าวกับญญัต ไม่กินพริกขิงหอมกระเทียม
 ข่าตะไคร้กระชาย ค่อยผ่อนค่อยแก้ไปจนเคยแฉะถึงอดข้าววันยังคำค่น
 ยังกินก็ไม่เป็นตม เป็นแต่หิวแฉะท้อง เขาได้ตัดตมเห็นประจักษ์แล้ว
 มีตัวอย่าง ถึงคนที่เคยเป็นตมมาแต่ก่อนต่าง ๆ ก็ไม่เป็น หายทีเดียว
 เพราะไม่ได้ใช้เครื่องร้อน เพราะฉะนั้นจะเชื่อหมอแก้ตมสำหรับเมืองนี้
 ไม่ได้

จะเปรียบให้เห็นอีกอย่างหนึ่ง เปรียบความว่าเหมือนอย่างนี้ ผู้
 ตบผืนกินผืนจะไม่มีเดย จะยังไม่มีใครรู้จักว่ายาผืนเป็นอย่างไรเลย ก็จึง

มีผู้ใดคนหนึ่งเอายาฝิ่นมาปนในบุหรี่ฤายาแดงยาสูบ ดองให้ผู้ใดหนึ่งสูบ
 แดกกิน ฤาเอาแทรกในยาที่กินเป็นนิจเพื่อรักษาโรคอื่น ดองดองหลอก
 ฝิ่นให้คิดยาฝิ่นเข้าแล้วก็พรากยาฝิ่นเสีย ครั้นเมื่อถูกพรากยาฝิ่น อาการ
 ที่เป็นเช่นคนเจียนฝิ่นก็จะบังเกิดขึ้น ฝิ่นไม่รู้ว่าเป็นยาฝิ่นที่เกิดเพราะ
 ตัวคิดฝิ่นถูกพรากจากยาฝิ่น ก็จะต้องคิดว่าอาการนี้เกิดขึ้นเพราะโรค
 ของตัว ก็จะไปเที่ยวหาแพทย์หมอต่าง ๆ มาประกอบยาแก้ไข ถึงจะแก้
 ดังเท่าไร ยาอย่างไร ๆ ก็ดี จะมาแก้เจียนฝิ่นนั้นก็คงไม่หาย เมื่อไรผู้ดอง
 ให้กินฝิ่นนั้นมารับรักษาเอายาเขาเข้าฝิ่นให้กิน เหมือนโรคที่เป็นเช่นเจียนฝิ่นก็
 คงสงบหายไปในทันใด ฝิ่นนี้สำคัญว่ายาขนานหนึ่งชนิด เมื่อพ้นเวลา
 ฤาชยานั้นแล้ว โรคเจียนฝิ่นนั้นมาอีกก็จะต้องเขายาหนักกินแก้ก็ ด้วยยนิย
 การใช้ยาฝิ่นก็จะมากขึ้น การนอนเป็นฉับใด ๆ ก็ฤาชเครื่องเรือนทั้งปวง
 ที่เป็นชื่อของต่าง ๆ ผสมแรงกันนั้น ๆ ก็เป็นเหมือนเช่นยาฝิ่น คนทั้งปวง
 จึงจับไม่ได้ว่าโรคที่เรียกว่าโรคฝิ่นนั้นคืออะไร โรค เป็นแต่ความเจียนเครื่อง
 เรือน ครั้นเขายาร้อนกินเข้าไปแก้ก็เป็นที่แก้แต่ทำให้สงบไปคราวหนึ่ง จึงต้อง
 มียาถมประจำตัว คนบางคนบ่นว่าโรคฝิ่นตัวดำ จะไปข้างไหนโดยไม่มี
 ยา ต้องหาพริกไทยต้ปดเป็นค้อน เมื่อกินน้ำชาต้องกินต้ปดดอกหนึ่ง
 ถึงกระนั้นคนเช่นนั้นก็จะตายโดยโรคฝิ่นแทบทุกคน

หนึ่งดังเกิดตุเกิด เหมือนในพวกจีนเป็นอันมาก อาหารการกิน
 ที่เขากินอยู่ปรกติ หอมกระเทียมพริกขิงก็ใช้บ้าง แต่ไม่มากนักเป็นพื้นไป
 เหมือนอย่างไทยแต่แรก พวกจีนก็ไม่สู้มีใครเป็นโรคฝิ่นนัก มีแต่ตาย
 ด้วยโรคเหาไข้แดงโบท้องคือต้องแดงแดงสำหรับบุรุษโดยมาก แต่ใน

ช้างไทยนี้ปากแพ้ย่อมแปกหญิงชายทั้งหลายเจ็บอะไร ๆ ก็ว่าตามทุก
 ดั่งไป ด้วยคำராอ้างว่าดม ๕๐๐ จำพวก ๑๐๐๐ จำพวก จะได้ว่าอะไร
 บ้าง ๆ ก็ไม่มีใครนับถูก หมอนวดทั้งกรมวังหลวงวังหน้า เมื่อครั้งชกแต่
 ถ้วนแล้วด้วยวาโย วาตา หมั้นวาโยรักษา หมั้นวาตาพินาศ หมั้นชำนาญ
 วาโย หมั้นมหาวาโย หมั้นสังหารวาโย หมั้นวาโยไชยเป็นหมอดำหรับ
 แก่ลมจับทั้งนั้นไม่มีอันดู เหมือนหนึ่งในวังหลวงวังหน้ามีคนลมจับวันละ
 ๑๐๐ คน ๒๐๐ คน วันไรด้วยพระโสดมธุระ ก็ต้องชุมนุมหมอไว้ทั้ง
 เจ้ากรมปลัดกรม แลขุนหมื่นมอด้ ๆ กว่าจะประจบรพระวาโย เมืองไทย
 มีแต่โรคตามหมด ไม่ใครจะมีใครพูดถึงเรื่องอื่น ไซ้จับหนักกว่าลมพลอย
 ไซ้หาไซ้จับจับหนักขึ้นเรียกว่าลมมาก

อีกอย่างหนึ่ง ในปากผู้หญิงทุกรั่วทุกวังทุกบ้านทุกช่อง เมื่อจะ
 ถามอาการไซ้กัน ก็ถามแต่อาหารการกินว่าเสวยว่ากินได้เท่าไร เมื่อผู้
 บอกว่าเสวยได้แต่ฉดองพระหัตถ์สองฉดองพระหัตถ์ ฤากินได้แต่ช้อน
 สองช้อน ก็ดบอกร้องว่าโอยแม่เจ้าโอยเสวยได้นิดหนึ่ง กินได้น้อยหนึ่ง
 พระก่าดังจะน้อยจะทนพระโรคไปไม่ไหว ท่านกินได้นิดหนึ่งเท่านี้ ระวัง
 ให้ดีหนาจะเป็นลมไป ก็คนที่อาหารตกมีแพทย์พวกหนึ่งคิดจะมัด มีผู้
 หญิงมาร้องว้ายร้องโอยว่าจะมัดที่ไหนได้อาหารยังไม่ตังจะเอาก่าดังที่ไหน
 มาทน ลมมีฉวยเอาไปฤาโดยที่สุดจนไซ้ดังรากเหมือนเห็นว่างออกไป
 มาก ผู้หญิงก็ดักข้าวต้มมารอก บ่นว่าดงเสี้ยนมากอาหารในท้องหมดลม
 จะจับเอาสุดแต่อาหารน้อยในที่ใด ฤาเห็นว่าอาหารไหลออกไปเสี้ยนใน
 ที่ใด ก็ร้องเป็นทุกข์เป็นร้อนกลัวลมจะจับ เสี้ยนนี้ไดยินมานานในชั่ว ๖๐ ปี

เศษมาน ได้ฟังผู้หญิงเหล่านี้ซึ่งเป็นทวดเป็นย่าเป็นยายของผู้หญิงว่า
 ธานอยู่ห้อง ๆ ในเวดามัธยมวัย แล้วได้ยินลูกหลานของผู้หญิงที่เคียน
 เตียงมาก่อนในเวดามัธยมวัย แล้วมีคนก็ยังได้ยินผู้หญิงที่เป็นหลานเป็น
 เหลนของพวกเคียนมาก่อนนั้น ว่าอยู่ในกาตบดิน ยืนยืนทุกบ้านทุกเรือน
 ทุกวันทุกวง ถ้าใช้ผู้หญิงไปฟังอาการไข้ที่ไหน โรคอะไรอะไรหมอ
 อะไรก็ไม่ถามมา กลับมาดื่มน้ำเป็นทุกเช้า บอกรับการกินเท่านั้น
 ฤพุดวิคกว่ากตจะเป็นตมเท่านั้นไม่กตอะไร ในการข้างผู้หญิงเห็น
 อาหารน้อยดังที่ไหน กตเป็นตมที่นั้น เหมือนกับเห็นฝนตงฝนตกเมื่อไร
 ก็กตฟ้าร้องเมื่อนั้น ฟ้าร้องเมื่อไรก็กตฟ้าผ่าเมื่อนั้น

ก็กตฟ้าผ่าหนักควรจะกตอยู่แล้วด้วยมีเนื้อ ๆ ทุกปีต้นฤดู แต่ที่
 อดอาหารน้อยฤดงทองดมจับเอาตายนั้น ถ้าจะระลึกลอยหลังไปในไข้
 อาการที่ทูลในหลวง ในแผ่นดินที่ล่วงแฉ่นดินปัจจุบัน ก็ระลึกลึก
 ไม่ได้ด้วยคิดว่าใครดมจับเพราะกินอาหารน้อย ที่ดมจับตายก็มอยู่ เหมือน
 กรมหลวงเทพพลภักคนนั้น ท่านก็เสวยอิ่มแล้วไปส่งรถม้าทรงแบงอยู่
 ท่านก็ดมดงเป็นตมไปทีเดียว อีกพระองค์ ๆ เจ้ากำภูนั้น เขาก็ประชวรเป็น
 อาการข้างเป็นอัมพาตมาก่อนแล้วพบนชน อาหารก็ไม่คกไม่ได้ดังท้อง
 ข้างจับออกที่หนึ่งก็ไม่พินเคย กรมขุนกตยาสุนทรประชวรไข้พิษ จับตาม
 เวลาวินหนึ่งทรงจับมากหายพระทัยไม่ทันก็ไม่พินเคย จะเอาว่าเป็นด้วย
 ดงกต ด้วยอาหารน้อยกต เป็นตมจับว่าไม่ได้ ถ้าดงรากก็คงไป
 ด้วยบิแดดแดดแดดคองหอบ ดังที่ดงด้วยยาทุกเจดางเคยกมบ้าง อย่าง
 กรมหมื่นไกรสรวิจิต เพราะหมอมวงยาแรงเกินไปจนชีพจรชอน ถึงกระนั้น

เจริญชนได้เห็นไหม ต้องผ่อนไปจึงจะมีอาหารจำเจริญชนได้ ของที่จะ
 บั๊ดอ่อนๆ ไม่ได้แรงไม่ให้ฮิดโรยกั่ม โรคบวมอกบวมนมบวมเหมือน
 วรรณโรค ให้ครันให้จับให้หายใจชัด หมอทยาเถาะปลิงนวดแต่ให้
 กินยามากว่าเดือนไม่หาย ข้าพเจ้าเคยรักษาคัวเองหาย คนล้มตึงเป็น
 ง่อยไปหลายเดือน ข้าพเจ้าเคยรักษาพระยาจำเณรบัตหาย คนเป็นบิด
 จวนถึงอดิฮาร บอกถวายบังคมดา ข้าพเจ้าเคยรักษาพระยาพิชัยสัง
 ครามเก่าหายกลับเข้ามาว่าอวยพรขอบใจจะชี้ตัวคนอื่นได้มาก

อาการกรรมเหศวรณ เข้าอย่างเช่นท่านทงต้องก่อนเป็นมาหลาย
 อย่าง คือผิวงแห้งไหม้เห้งอมานาน อาหารตกไปให้หิวให้อาเจียนลม มือ
 เท้าชืดหน้าแดง โดหิดชันสูง ให้พอใจน้ำเย็น อุจจาระตกโดหิด บั๊ดสำวะ
 มีเปดว รักแต่ยาหอมไม่ยอมให้หมอนวดทอ้งเข้า อย่างเดียวกัณทงหมด
 ไม่ชอบชงยาบั๊ด ผู้รู้เขาว่าถึงคราวจะเจ็บหนักแล้วมักคิดผิด ๆ ไป ก็คิดผิด
 มาต้องท่านแล้วจะคิดตามท่านที่ผิดไปทำไม ที่คิดผิด ๆ ไปเห็นตัวจะไม่ได้
 คิดเอง โรคจะบันดาลให้คิดกระมัง กัถวอะไร ชอบอะไรอย่างไรรึจะเป็น
 เหมือนกัน ครันจะชันใจชวิตของผู้หนึ่งจะไปชันชวิตของผู้อื่น ก็เหมือน
 ชนให้คนเชื่ออย่างอื่น ถอคำสอนอย่างอื่น ข้าพเจ้าไม่รู้ที่จะว่าอะไรเลย ๆ

พระราชหัตถเลขา

เรื่องพระอาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสประชวร

อาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสครั้งนั้น ข้าพเจ้าตั้งใจเห็นเป็นหนึ่ง
ว่ามีความพิการข้างใน เป็นมานานจนการดูตามมาก บิดทางโลหิตตาม
ผิวซึ่งจะให้มันเห้งออก แต่ทำให้ถ้าได้ขับเมื่ออาหาร ว่าถึงการจะรักษา
นั้น ในเวลานั้นฤเวลาก่อนนั้นอาการยังไม่เสียชาก็ยังไม่เสียนัก ยา
ซึ่งจะมีคุณเป็นยาหุดดอเวกต์ ยาอันก็ดี แต่ข้างบัด ๆ ไว่ทุก ๆ วัน ฤ
ก็ ๆ วันนั้นจะดีกว่าจะไม่บัดเป็นแน่ เพราะว่าโทษมันเป็นพิษอยู่แล้ว
ระดมกันเข้างัดก็ไม่ได้ เมื่อไม่บัดก็คงให้เกิดอาการระดมชักกันถ้า
จะคุมก็จะไม่อยู่ ก็จะเป็นตามทางเช่นท่านท่งปวงเป็นโรคมาก ถ้าบัด ๆ
ไว่ก็คงจะมีช่องที่จะได้แก้ไขต่อไปหลายวันหลายเวลา

ว่าถึงยาหุดดอเวกต์นั้น เมื่อคนท่งปวงจะเห็นว่าป่วยเป็นยาหมอบ้าหมอ
หลังหุดดอเวกต์ไม่มีใครนับถือก็ดี แต่ตัวข้าพเจ้าได้ใช้เองกินเองมากว่า
๒๐ ปี เห็นว่ากำลังกายก็ดี อาหารก็เจริญ ไข้เจ็บก็น้อย เจ็บนิดหน่อย
วางยาขนานนั้นเล็กน้อยก็ไม่ใช่เป็นมาก แต่โรคใหญ่ ๆ อย่างนั้นแล้วจะวาง
ให้หายในขณะเดียวอย่างยาเขี้ยวหงั้นนั้นไม่ได้ จะให้เห็นคุณเร็ว ๆ เพราะ
โรคมาก ยาขนานนั้นเป็นยาบัดแก้บัดไม่ระเดิงดอก บัดแล้วคุมตัวเอง
ถ้าโรคมากก็ต้องกินวันละ ๒ เวลา แต่กินตามกำลังของดูเวลาละ ๓ เม็ด

๔ เม็ด ถ้าเห็นบัตเห็นขับ เห็นบัตออกอย่าตกใจ อย่าตื่นว่าขับออกไป
 เตี้ย แรงจะถ่นจะหิวจะถมจับอาหารจะตก ถ้าตกใจไม่สบายแล้ว
 จิตรูปก็จะให้เห็นอาการไปต่าง ๆ ยานานันแรกกินโทษยังมากก็พานจะ
 บัตแรง ถ้าหลายเวลาโทษค่อยน้อยลงก็บัตน้อยเข้าเอง ขับลงทาง
 ถ่าง แต่ยานมักทำให้คอแห้ง เหมือนคนหัดขับคนชน แต่เมื่อไปอุจจาระ
 หลายครั้งมักทำให้เจ็บให้คันทวาร แต่ไม่เป็นอะไรอย่ากลัว ถ้าอุจจาระ
 ถ่นออกมากถึงจะเหม็นเน่าจะร้ายเมื่อแรกดวงเมื่อแรกบัตก็เบ็นดี เป็นถูก
 ดังเกิด ถ้าอุจจาระถ่นไม่ถ่นเห็นเลือดแดงแถมถ่นอุจจาระฉุนค้ายกับ
 ดังที่เขาเรียกว่าประดานับทุกผลสมบูรณ์ญาณศฤกษณ์แล้วเมื่อเห็นคุณ
 ยาชาวดังจะกินได้ นอนก็จะหลับ ก็เมื่อเห็นว่ายาหอดดอเม้นยาเดอนดอย
 ไม่มีเจ้าของจะให้หมอมทำก็ได้ แต่ว่าคงต้องบัต ๆ ไว้ดีกว่าบัต ถ้า
 ไม่บัตถ่นจะพาอุจจาระแฉะคุดให้เสียเร็ว ตามบัญญัติข้าพเจ้าเห็น
 อย่างนี้

แต่กรรมดาโรคที่เกิดในตัวคนก็มักช่วยวัตถุที่เป็นนิสัย แก่จิตใจคิด
 ผิด ๆ คด้ายกันไปกับคนที่ผิด ๆ ไม่รู้ตัว เหมือนอย่างคนสูบกินยาฝิ่น
 ก็มักชักจิตใจให้เห็นว่าตัวมีสติปัญญาวิตริตของสว่างใสว แดหาความ
 สุขได้โดยความฉลาด ถ้าสุราเมาใครเมาก็มักจะเป็นคนโกร่งง่าย แด
 คุดันไม่กลัวใครโดยมาก ก็ยหาใครกินก็มักหัดตาซึม มักเห็นอะไร ๆ
 ไป ถ้าโง่ใครกินแต่น้อยก็มักให้หัดตาซึม ถ้ามากก็มักปากบึ้ง ถ้า
 มากนักก็มักแก้ผ้าถอนชน ว่าทั้งนี้กว่าโดยฤทธิ์ของเมาทำให้ช่วยวัตถุ

พิจารณ์ ก็มักพาใจให้คิดแต่ภริยาให้เป็นเหมือน ๆ กัน ว่าถึงโรคที่
 ให้เป็นเท่า โรคที่เรียกว่าดมบาทจิตเจตน์อื่น ๆ ก็มักให้หอนไม่หลับ แล
 ให้ได้ยินเสียงคนคำคนินทาเหมือนกันเป็นอันมาก ฤๅดวงคนก็ให้กั้ว
 ด้วยเหตุต่าง ๆ ที่ไม่ควรจะเป็นเหตุ ก็โรคที่ชักให้ใจคิดเหมือน ๆ กัน
 ได้ฉันใด คนไข้อย่างไรเป็นอันมากที่เป็นไข้ร้าย ก็ให้กั้วยับัดแฉะ
 กั้วยาหอตอเวรนาหนัก ไม่เชื่อไม่ถือ ไม่อยากกินเดย อยากกินแต่
 ยาหอมชื่นใจไปกายเดียว ก็ที่แทนยาชื่นใจ ยาดับพิษชนิดแต่ข้างไซ้
 ที่จะเอามาเป็นพันเพรกาษาโรครใหญ่โค่นนั้นไม่ได้ แต่จะว่าไปอย่างนี้ ถ้า
 ถ้างถึงโรคคนใจให้คิดอย่างอื่นแล้วถึงจะได้ฟังก็คงไม่เชื่อ เกิดมาเป็นคน
 ก็ไม่ควรจะอยากตาย แต่คนบางจำพวกอยากตาย ถึงไม่มัลถัยความ
 เป็นเหตุเป็นผลอะไรเลย ก็ผูกคอตาย เชือดคอกตายทุกปีมิได้ขาด คน
 ที่เป็นเช่นนั้นถึงเกิดทุกข์ป่วยเป็นไข้ก่อน ต่อให้หายแล้วจึงกตายเป็น ก็
 เป็นที่เห็นว่าความคิดที่อยากตายนั้น โรคไข้ที่แปรบนตาลให้คิดตัวคน
 ไม่ได้เองฉันใด คนไข้ที่ควรเห็นว่าเป็นพิการในภายใน เกิดรังเกียจ
 ยามักย้ายถ่าย ที่เป็นเครื่องชำระโทษภายในนั้น ก็เห็นเป็นด้วยกันมาก
 ในเมื่อโรคอย่างนี้ แพทย์หมอแลผู้ดูแลโรครภัย ก็เห็นด้วยกันเป็นอันว่า
 ต้องมัดต้องชำระไว้ ถ้านั่งตะดมหมมหมัก กั้วจะชักอุจจาระให้เสียเร็ว
 ก็เห็นพร้อมกันเป็นอันมาก แต่ผู้ใช้ก็ไม่เห็นด้วย แล้วมีหน้าชาวฮูหญิง
 ชะชวดากกั้วถมจับ แลพูดอยู่ตามคนมาก ๆ ในพวกผู้หญิงจะพลอย
 ดังด้วย

เมื่อเป็นอย่างนี้แล้วโรคจะเจริญเร็วเหลือกำลังที่จะรักษา ขอให้

แพทย์หมอมัธยัสถ์ปัญญา แด่บุตรภรรยาผู้ใช้รักษาคิดอ่านครีตรองดู
ตามคำที่ข้าพเจ้าว่า แต่ตามคำรายาหอดอเวนนั้น เขาว่ายาขนานนี้
สำหรับรักษาโรคในตับในปอด แก่โตหิดเสมหะพิการ บำรุงโตหิด
ชำระเครื่องในให้สะอาด แต่มือหนึ่งสองมือจะให้เห็นคุณนั้นไม่ได้ ต่อ
หลายเวลาไปขับอุจจาระออกมาให้ก่ดินฉน จึงจะเห็นคุณเข้าบ้าง แต่
ใจผู้ใช้เมื่อโรคมันดาดให้คิดผิด ๆ ไปเสียแล้ว ง่ายก็จะเป็นยาก มาก
ก็จะเป็นหนัก ข้าพเจ้าต้องรับสารภาพแพ้ไว้แต่ไกล ขอให้แพทย์หมอ
บุตรภรรยา ข้าที่รักเจ้า บ่าวที่รักนาช คิดอ่านการนี้ดูให้ถี่เถิด

พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์

จดหมายมายัง พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ราชทูต พระราชเสนา
อุปทูต ให้ทราบ

หนังสือของท่านที่ส่งลงมาถึงวัน ๖^๕ คำนัน ได้มาถึงข้าพเจ้าเมื่อ
ณ วัน ๕^๗ คำได้อ่านทราบแล้ว ด้วยความยินดี อนึ่งหนังสือฉบับเล็ก
ที่ให้มาถึงคุณศรีสุริยวงศ์ ท่านก็ได้มาให้ข้าพเจ้าดูด้วยแล้ว แต่เมื่อ
ภายหลังเมื่อถึงวันเอมเปรอได้ตั้งออกทูตสยามวัน ๓^๖ คำ พระสยาม
ราชานุรักษ์บอกมาทางเตเดแครบถึงปอนตติคอดเกาะลังกา เมื่อวันที่ ๕^๖
คำ พวกปอนตติคอดบอกมาถึงเมืองสิงคโปร์ วัน ๒^๖ คำ หนังสือ
บอกมาแต่สิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ วัน ๕^๗ คำแล้ว พร้อมกับหนังสือ
บอกของท่านที่จากอนันน์ แต่การที่พวกท่านได้เฝ้าเอมเปรอ ถวาย
พระราชดำรัสได้ดังนี้ ข้าพเจ้าก็เป็นสบายใจอยู่แล้ว การจะได้ดัง

๑ คือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรสมเด็จเจ้าพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ได้เป็นอุปทูตไปเมืองฝรั่งเศส คราว
เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์เป็นราชทูต ต่อมาเป็นจางวางมหาตเล็ก เป็นตัวราชทูตไปคราวนี้

๒ พระราชเสนา ซ้อเดช (ทฤหเดช) ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นพระยาราชเสนา
แล้วเป็นพระยาจำแลนบดี

๓ คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
ที่สมุหพระกลาโหม

ประสงค์ฯ ไม่ได้ดังประสงค์ ก็สุดแต่ปัญญาเอมเปรอ ถ้าเอมเปรอจะ
ว่าผิด ๆ ไปไกล ๆ ไป ข้าพเจ้าเข้าใจว่าความอายไม่ตกอยู่แก่ข้าพเจ้า
จะต้องเก้ออยู่แก่เอมเปรอเอง เพราะเมืองเราเป็นเมืองน้อยจะรู้จะทำ
อย่างไร แต่การที่พูดไปว่ากระไรก็แข็งแรมี่ฉาดแล้ว ใคร ๆ เขาก็รู้
ดูที่ความคิดเดิมของ มินิสเตอร์จะทำตาม กงสุลโอบาเรต์ยุงว่า อย่าให้รับ
ทูตสยาม เพราะไปผิดธรรมเนียม ไม่ได้บอกล่วงหน้าไปขอให้ยอมรับ
ก่อน ให้ทำเฉยเสีย ก็ความคิดนั้นเป็นสูลอง ๆ นอกเรื่อง ดำนวนไทย
เขาเรียกว่าเอาดีข้างเขาคัน เห็นจะถูกนิทนามากเขาจึงกลับใจรับ ฝ่าย
ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่กรุงเทพฯ ท่านวิคกนิก ว่าถึงรับทูตแล้วความก็คง
จะไม่จบ กรุงฝรั่งเศสจะให้ผู้รับสั่งเข้ามาเจรจาความ เมื่อนักถ้ว
กงสุลโอบาเรต์จะเข้าให้ท้ายถ้อยหาทำนุไป ฝ่ายสยามจะได้ความลำบาก
มาก แต่ข้าพเจ้ากับตันดำนียะตวินเซอร์^๑ บอกมาว่าได้ยินฝรั่งเศสพูดกัน
ว่า คอเวนแมนฝรั่งเศส จะมาเรียก ตัวกงสุล โอบาเรต์ให้กลับไปที่ก่อน สัน
เดือนออกคัสต์ เพราะเขารู้ว่ากงสุลโอบาเรต์มาทำการเกินเขาดังมา ดัง
คนว่ากงสุลโอบาเรต์ไปเพราะเจ็บตา ความนี้ถึงกรุงเทพฯ ก็ได้ยินว่า
กงสุลโอบาเรต์ว่าจะกลับไปในเดือนออกคัสต์เหมือนกัน แต่เดี๋ยวนี้ข้าพเจ้า
กลัวกงสุลโอบาเรต์จะอยู่ที่นั่นทีเดียวจะไม่ได้ไป ถึงมีทูตมาก็จะพูดอะไร
ไม่ได้ จะไม่ได้เห็นไม่ได้ยินเลย ข้าพเจ้ากลัวการจะเป็นอย่างนั้นไป

๑. กัปตัน ดานิเอล วินเซอร์ เป็นฝรั่งเศส เข้ามาค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ รัฐบาล
ไทยสันทัด ครั้งนั้นเข้าใจว่าเป็นลั่ลสำหรับตัวราชทูต ต่อมามาตั้งห้างในกรุงเทพฯ
ที่ชื่อว่าห้างวินเซอร์

ผิดถูกไม่รู้ เพราะชตาเมืองไทยเป็นอย่างนี้ คนต่างประเทศใครดูกะกะ
 หนักมาเป็น (กงชต) อย่างนั้นมาหลายคนแล้ว^๑ จะว่าอะไรดังอะไรมา
 ด้วยราชการก็เห็นว่าหนังสือจะไปถึงยุโรปก็ต่อเดือน ๘ ถัดเดือน ท่าน
 ก็กลับเสียแล้ว หนังสือก็ต้องคืนมา ข้าพเจ้าไม่ว่าอะไรไปแล้ว
 เป็นแต่ตอบไปตามธรรมเนียม

๑ กงซูลโอบาเรต์ ต้องถอนกลับไปในคราวนั้น ได้ยืนยันว่าเลขไปเสียจรีตอาช
 ในโรงพยาบาล

พระราชนิพนธ์ทรงขมาพระสงฆ์เมื่อจะสวรรคต

เมื่อพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรหนัก
มาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรงจุลศักราช ๑๒๓๐
(พ.ศ. ๒๔๑๑) ทรงพระราชดำริเห็นว่า คงจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น
แน่แล้ว จึงทรงพระราชนิพนธ์คำขอขมาพระสงฆ์โดยภาษาบาลี แล้ว
ทรงพระปริวิตกว่า พระองค์ทรงพระประชวรพระอาการมากถึงเพียงนั้น
พระสติสัมปชัญญะจะผันเพี้ยนไป จึงมีรับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหาร
พัก เปரியง* เข้าไปเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทม ทรงทอทรงพระราชนิพนธ์ให้ฟัง
แล้วตรัสถามว่ายังทรงภาษาบาลีถูกต้องอยู่ฤๅประการใด พระศรีสุนทร
กราบทูล ๗ ว่า ยังถูกต้องจะหาวิปลาดแต่แห่งใดนั้นมิได้ จึงมีรับสั่ง
บอกให้พระศรีสุนทรโวหารจดพระราชนิพนธ์แต่ต้นจนจบ แล้วโปรด
ให้จัดเครื่องสักการบูชาให้เชิญไปกับหนังสือพระราชนิพนธ์นั้น ไปยังที่
ประชุมพระสงฆ์ราชาคณะ มีสมเด็จพระยาปวเรศวริยวงศกรณ แต่
ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทรเป็นประธาน ซึ่งมา
ประชุมกันอยู่ทั่วราชประดิษฐ ๗ ในเวลาที่ทรงพระประชวรนั้น ทราบ
ว่าสมเด็จพระสังฆราช แต่ยังเป็นท้าวพระศาสนโศภนเป็นผู้อ่านในท่าม

* เป็นเปรียญ ๘ ประโยค ได้เป็นพระราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ ในรัชกาลที่ ๓
เป็นราชเลขาในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา เป็นต้นสกุลสาธุคุณ

กลางสงฆ์ที่ในพระวิหารหลวง ครั้นถึงยาม ๑ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต

พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี

ยคฺเช ภนฺเต สงฺฆโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเถ ปุณฺณปุณฺณํ เอสา
วจา ภาสิตา ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต กาดํ กุรฺรฺมานิ สฺเส
มหาปวารณาทิวโส พาวุทฺธิกาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณาสนฺนิปาตํ
นํโต ตถารูเปน พฺเตน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พฺเตน สงฺฆํ เตวาจิกํ
ปวาระตุวา สงฺฆสฺส สมนฺมุชา กาดํ กรายฺยํ ตํ สาธุวตสฺส ตํ เม
อนฺรุปํ อสฺส อิติ เอวรูปํ วาจา ปุณฺณปุณฺณํ ภิกฺขุกาเถ ภาสิตา อิทานมฺหิ
คหฺวโส กุยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิมํ สกฺกาเร วิหารํ ปหินามิ อิมํ
สกฺกาเรหิ ปวารณากมฺมํ กโรหนฺตํ สงฺฆํ รมฺมเมว ปุชฺเชมิ อุตฺตานํ
วีย กุตฺวา อयํ มหาปวารณา คุรุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโห
เม อภิวทฺถมติ เอวํ ภายามิ อชฺช กาดํ กรายฺยํ อาปฺจุณามหํ ภนฺเต
สงฺฆํ จิรปริณิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมนฺมาตมฺพุทฺธํ
ตสฺส รมฺมํ นมสฺสํ อริยเวย สงฺฆํ นมามิ ยมฺหํ รัตนคฺคยํ สฺรณํ
คโตมฺหิ.

อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคฺคมา ยถาพาดํ ยถามุพฺพหํ ยถาอุกฺกตํ
โยหํ ภนฺเต อิมสฺมํ อุตฺตกาเร ตถา ตถา ปมตฺโต อกฺกตานิ กมฺมานิ

เอ๋ ดิฉันมี พุทธสัสต์ ถ้างานนี้ กว่

คำแปลพระราชนิพนธ์

ขอเตือนสังฆจักร เมื่อครั้งฉันเป็นภิกษุอยู่ ฉันได้กล่าว
เนื่อง ๆ ว่า เพราะฉันได้เกิดแล้วในวันมหาปวารณา
กาดะถ้าในวันมหาปวารณายวณกต ภิกษุ
ยังต้องประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ
เช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ฉันจะพึงไป กระเจมเสวนารำหนด
ตามคำได้แล้ว ทำกาดะ ณ ที่เฉพาะหน้าสังฆ ความที่ฉันทำได้จน
จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้จนจะเป็นกรรมสมควรแก่ฉัน
เทียวหนอ วาจาเช่นนี้ฉันได้กล่าวแล้วเนื่อง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้
ฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้วจากทำอะไรได้ เพราะเหตุนี้ฉันจึงตั้งเครื่อง
สักการะเหล่านี้อย่างวิจิตร บ้างสังฆซึ่งทำปวารณากรรม กับทั้ง
พระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี ทำให้เป็นประหนึ่งคน วันมหา
ปวารณานั่น ก็เป็นวันพลุหัดดี เช่นกับวันฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธ
ของฉันก็เจริญกล้า ฉันก็กลัวอยู่ว่าจะทำกาดะเสีย ณ เวลาวินฉัน ฉัน
ขอถวายแด่สังฆ อภิวัตพระผู้มั่งพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ผู้อรหันต์
สัมพุทธ แม่ปรีณิพพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม
อริยสังฆ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ ฉันได้ถึงพระรัตนตรัย
ไรเล่า ว่าเป็นสรณะที่พึ่ง โทษต้องเกินได้เป็นไปต้อง ฉันผู้พาล
อย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้ว
ด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อดีตภาพนี้ สังฆจักรรับ

โทษที่เป็นไปดั่ง โดยความเป็นโทษเป็นไปดั่งจริงของคณณ เพื่อ
ดำรงมรรคต่อไป

บัดนี้คณได้ทำความอธิฐานการดำรงในศีลห้าแล้ว มนสิการะ
ความทำในใจเช่นนี้ คณได้ให้เกิดชนคึกษาอยู่ ณ ชนทั้ง ๕ อายันภายใน
ใน ๖ อายันภายนอก ๖ ณ วิภวณ ๖ ณ สัมผัส ๖ ณ เวทนาที่เป็น
ไปในหกทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามันจะพึงเป็นของหาโทษมิได้
หนึ่งบุรุษมายึดมันสิ่งไรไฉนจะเป็นผู้หาโทษมิได้ ดังนั้นไม่มีเคยในโลก
คณมาคึกษาการไม่ยึดมันอยู่ว่าถึงขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรม
ทั้งหลายทั้งปวงใช้ตัวคน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย ดังนั้นใช้ของเรา
ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมีใช้ตัวคนของเราดังนี้ ความตายใด ๆ
ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้น
เป็นธรรมชาติของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว
เกิด คณขอตา คณไหว สิ่งใดคณได้ผิตพถึง สิ่งจึงอดสิ่งทั้งปวง
นั้นเกิดคณเกิด

เมื่อกายของคณ แม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของคณจักไม่
จะส่าย คณมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
คึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้ ฯ

